Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін

Матюшенко Інна Володимирівна

ПОЛІТИКА «ТЕТЧЕРИЗМУ» У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ 1979-1990 РР.

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)
Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
_____В. В. Михтуненко
Кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри
всесвітньої історії, міжнародних
відносин та методики навчання
історичних дисциплін
«_____»____2021 року
Виконавець
_____І.В. Матюшенко
«_____»____2021 року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП..... 3
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПОЛІТИКИ «ТЕТЧЕРИЗМУ» У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ 7
1.1. Соціально-економічне становище Великобританії у 1970-х роках XX ст.7
1.2. Поняття «тетчеризму» як практичного втілення економічної теорії «шокової терапії» 16
1.3. Оцінка та вплив політики М. Тетчер на Великобританію та світову політику: літературний огляд 26
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ВІХИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ «ТЕТЧЕРИЗМУ» У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ 1979-1990 РР. 31
2.1. Хронологія «тетчеризму» у Великобританії 31
2.1.1. Перемога консерваторів на парламентських виборах 1979 р. та перший строк прем'єрства М. Тетчер 31
2.1.2. Другий і третій строки прем'єрства М. Тетчер: шахтарський страйк 1984-1985 рр. та Ольстерська криза 34
2.1.3. Відставка М. Тетчер..... 36
2.2. Соціально-економічна політика урядів М. Тетчер та зміни у ролі держави в економічному житті країни 37
2.2.1. Зміни у системі економіки та оподаткування 37
2.2.2. Приватизація як невід'ємний елемент політики «тетчеризму» 41
2.2.3. Трудові відносини: боротьба М. Тетчер із профспілками та безробіттям 44
2.2.4. Неоконсервативна політика М. Тетчер у соціальній сфері та її наслідки для країни..... 47
2.3. Наслідки заходів консерваторів для економіки країни та її населення..... 56
ВИСНОВКИ 62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 65

ВСТУП

Однією з найвідоміших політичних діячок XX ст. у світі є Маргарет Тетчер – «Залізна леді», яка впевненою рукою вивела Великобританію із затяжної кризи та надала нового вектору розвитку економіці держави, дозволивши їй скоро увійти до списку економічних лідерів планети. Із найбільш ненависної для британців політичної лідерки М. Тетчер стала одним із символів Великобританії другої половини XX ст. та переобиралася на пост прем'єр-міністерки ще двічі після своєї першої каденції.

Політика «тетчеризму» стала поворотним етапом в історії Великобританії. Поняття «тетчеризм» позначає консервативну політику Великої Британії на чолі з прем'єр-міністеркою Маргарет Тетчер у 1979–1990 рр. [12, с. 135]. На момент приходу до влади М. Тетчер, економіка Великобританії знаходилася у стагнуючому стані, мала високий рівень інфляції та потребувала реформування. Для виведення країни із кризи уряд М. Тетчер розробив пакет реформ відповідно до концепції «шокової терапії», що передбачало радикальні та миттєві зміни, які мали «перезапустити» й «оздоровити» економіку [15, с. 315], але в той же час невідворотно призводили до шокового стану суспільства.

Реформи М. Тетчер були радикальними та ризикованими, однак у сукупності з професіоналізмом її самої та її уряду стратегія «шокової терапії» у Великобританії стала одним із найуспішніших прикладів практичного втілення цієї економічної теорії. Успіх та швидкий розвиток Великобританії спочатку в економічній, а потім і в соціальній та інших галузях якнайкраще ілюструють основну ідею економічної концепції «шокової терапії».

За прикладом Великобританії більше 100 інших країн світу також застосували елементи політики «шокової терапії» та монетаризму для оздоровлення національної економіки. Особливо активно приватизацію та інші складові цього політичного курсу втілювали Франція, Нова Зеландія та Канада. Пізніше цю ж стратегію застосували Латинська Америка, Чилі, Мексика і Панама, а згодом і Східна Європа [55]. Як зазначила у своїй автобіографії сама

М. Тетчер, монетаризм та «шокова терапія» мали вирішальне значення для «ліквідації руйнівних наслідків соціалізму» і «відвоювання території для свободи» у Великобританії XX ст.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що на сьогодні вивчення світового досвіду оздоровлення та реформування економіки та соціальної сфери держави, аналіз різних моделей економічного розвитку при загальній тенденції до глобалізації економіки представляється необхідною умовою просування успішної політики в державі. Аналіз політики «тетчеризму» у Великій Британії у 1979–1990 рр. дозволить краще осягнути успішний досвід втілення політики монетаризму та «шокової терапії», що є актуальним для України, яка перебуває у пошуку ефективних моделей реформування багатьох сфер державного управління, соціальної політики та економіки.

Метою дослідження є вивчення особливостей, етапів та наслідків реалізації політики «тетчеризму» у Великій Британії у 1979–1990 рр. як практичного втілення концепцій монетаризму, «шокової терапії» та політичного руху неоконсерватизму.

Для досягнення мети дослідження необхідно виконати низку **завдань**, а саме:

– розглянути соціально-економічне становище Великобританії у 1970-х роках XX ст.;

– уточнити поняття «тетчеризму» як практичного втілення економічної теорії «шокової терапії»;

– здійснити літературний огляд та визначити наукову оцінку впливу політики М. Тетчер на Великобританію та світову політику;

– дослідити хронологію «тетчеризму» у Великобританії;

– визначити напрямки соціально-економічної політики урядів М. Тетчер та змін у ролі держави в економічному житті країни;

– охарактеризувати наслідки заходів консерваторів для економіки країни та її населення.

Об’єктом дослідження є політика «тетчеризму» у Великій Британії у 1979–1990 рр.

Предметом дослідження є шляхи та наслідки реалізації політики «тетчеризму» у Великій Британії у 1979–1990 рр.

Хронологічні рамки дослідження з історичної точки зору включають період прем’єрства Маргарет Тетчер з 1979 по 1990 рр.

Методи дослідження. У якості прикладних методів дослідження використані історіографічний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та історико-генетичний методи. Крім того, у ряді випадків залучено інструментарій герменевтики, без чого неможлива коректна інтерпретація історичних текстів та проникнення в конкретно-психологічну ситуацію епохи, а також методи семіотики, що дозволили реконструювати взаємозв’язок суб’єктивного та об’єктивного.

Новизна дослідження полягає у тому, що в ньому уперше систематизовано та акумульовано знання про особливості, етапи, шляхи та наслідки реалізації політики «тетчеризму» у Великій Британії у 1979–1990 рр. як практичного втілення концепцій монетаризму, «шокової терапії» та політичного руху неоконсерватизму.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що у роботі розглянуто соціально-економічне становище Великобританії у 1970-х роках ХХ ст., узагальнено знання про «тетчеризм» як практичне втілення економічної теорії «шокової терапії», а також здійснений літературний огляд та визначена наукова оцінка впливу політики М. Тетчер на Великобританію та світову політику.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що в ньому систематизовані дані про напрямки соціально-економічної політики урядів М. Тетчер та змін у ролі держави в економічному житті країни та наслідки заходів неоконсерваторів для економіки Великобританії та її населення. Результати дослідження можуть бути використані у ході викладання курсів «Всесвітньої історії», «Історії Великобританії», «Історії економіки» у вищих

навчальних закладах, а також у процесі наукової та навчальної діяльності студентів, для написання статей, дипломних та курсових робіт, рефератів.

Апробація результатів та публікації. Результати кваліфікаційної роботи обговорено на засіданнях кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін та на науково-практичних конференціях, зокрема:

Матюшенко І. Тетчеризм як практичне втілення економічної теорії «шокової терапії». Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали V Міжнародної наукової конференції (м. Суми, 10-11 листопада 2021 р.). У 2 ч. Ч. 2. Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 79-81.

Матюшенко І. Приватизація як невід'ємний елемент політики «тетчеризму». Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Випуск 37. (12 листопада 2021 р., м. Тернопіль). Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б., 2021. С. 89-91.

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 72 сторінки. Список використаних джерел включає 99 найменувань. До змісту роботи включені 3 таблиці, укладені автором на основі аналізу історіографічних та наукових джерел.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПОЛІТИКИ «ТЕТЧЕРИЗМУ» У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

1.1. Соціально-економічне становище Великобританії у 1970-х роках XX ст.

На сьогодні Великобританія входить в число найуспішніших країн світу. Згідно з даними Світового банку, Великобританія утримує п’яте місце в списку світової економіки з ВВП 2,38 трлн. дол. [60]. У Сполученому Королівстві сконцентрований один із найємніших ринків капіталу, країна має статус міжнародного банкіра і найбільшого фінансового центру, має сучасну та розгалужену інфраструктуру ринку. Британія є світовим лідером із позитивного сальдо торгівлі фінансовими послугами.

Втім, нова та новітня історія Британських островів включала у себе період стрімких економічних та соціальних змін, які й призвели до сучасного розквіту цієї країни. Важливу роль у цьому відіграв і період так званого «тетчеризму», який дозволив державі вийти з кризи та стрімко розвинути свою економіку до рівня світових країн-лідерів. Політиці «тетчеризму» передували певні соціально-економічні та історичні передумови, які спричинили потребу британського уряду у зверненні до політики так званої «шокової терапії».

Великобританія є однією з перших країн, де зародилися ринкова економіка та капіталістичні відносини. Довгий час вона займала домінуюче становище у світовій господарській системі, зберігаючи статус першої морської, торгової та колоніальної держави, найбільшого експортера капіталу та провідного виробника аграрної та промислової продукції. Вражаючі досягнення індустріальної революції та перетворення на «промислову майстерню світу» забезпечили країні дворазове збільшення реального доходу на душу населення у другій половині XIX ст., а рівень життя середнього британця у 1914 р. був найвищим серед жителів сусідніх європейських держав [11, с. 277]. На початку XX ст. британська корона керувала майже половиною всіх колоній світу (де проживала чверть населення земної кулі), не лише підкорюючи та

експлуатуючи, а й модернізуючи та залучаючи до «західної» системи цінностей та інститутів суспільства підвладні території.

Незважаючи на драматичні збитки від світових воєн та економічної кризи (1929 – 1933 рр.), а також на поступову втрату геополітичних позицій у зв'язку з процесом деколонізації та затвердженням на світовій арені нової сили «першого порядку» – США, у середині XX ст. Великобританія все ще належала до «великих» держав, беручи участь у міжнародних конференціях у складі «Великої трійки» [18, с. 600].

У післявоєнний період у Сполученому Королівстві, як і в багатьох інших країнах Заходу, відбувається розширення системи «держави добробуту». Відносно стійке піднесення та відновлення, яке забезпечило найвищу динаміку економічного зростання в історії індустріально розвинених країн світу, створило сприятливі умови для підвищення життєвого рівня широких верств населення та проведення великих державних програм соціального забезпечення.

Незважаючи на те, що після 1945 р. Великобританія мала один з найвищих показників національного доходу на душу населення, за рівнем приросту ВВП у післявоєнні десятиліття вона помітно поступалася іншим країнам Західної Європи. Якщо загальноєвропейська динаміка економічного зростання у 1950–1973 рр. становила в середньому 5,6% на рік, то середньорічне зростання економіки Британії в 1948–1962 рр. сягало лише 2,5%. (У 1947–1950 рр. – 3,5%, у 1960–1965 рр. – 3,3%). Втім, навіть такі темпи зростання не мали прецедентів в історії Британських островів: у період з 1870 р. по 1913 р. британський ВВП зростав у середньому на 1,7%, а в 1924–1937 рр. – на 2,2% на рік [70, с. 276; 44, с. 305–309].

У цей період в економічній політиці Великобританії великої популярності набувають кейнсіанські підходи до державного регулювання макроекономічних процесів, основний зміст яких зводиться до завдання стимулювання «ефективного попиту» через застосування інструментарію фіскальної та грошово-кредитної політики з метою вирішення проблеми безробіття та підтримки економічного зростання. У внутрішньополітичному просторі

Великобританії досить стійких контурів набуває формула консенсусу – наявність певного ступеня згоди між провідними партійно-політичними силами щодо ключових аспектів соціальної та економічної політики, будь то питання зайнятості, соціальне забезпечення, державний інтервенціонізм чи співробітництво з профспілками. Результатом стало формування моделі «змішаної економіки», в умовах якої приватне підприємництво співіснує з колективною власністю та системою державного регулювання соціально-виробничих процесів.

Партійно-політичний ландшафт Британських островів представлений переважно двома великими партіями – Лейбористською та Консервативною, які у повоєнні десятиліття змінюються при владі в наступному порядку:

– 1945–1951 рр. – лейбористський уряд під керівництвом Клемента Еттлі;

– 1951–1964 рр. – період правління консерваторів під керівництвом Уїнстона Черчілля (1951–1955 рр.), Ентоні Ідена (1955-1957 рр.), Гарольда Макміллана (1957–1963 рр.) та Алека Дуглас-Хоума (1963–1964 рр.);

– 1964–1970 рр. – лейбористський уряд під керівництвом Гарольда Вільсона;

– 1970–1974 рр. – консервативний уряд під керівництвом Едварда Хіта;

– 1974–1979 рр. – лейбористські уряди під керівництвом Гарольда Вільсона (1974–1976 рр.) та Джеймса Каллагена (1976–1979 рр.) [66; 92].

Збільшенню частки громадського сектору сприяли заходи лейбористського уряду з одержавлення базових галузей промисловості та інфраструктури з метою консолідації ресурсів для післявоєнної реконструкції національного господарства. До початку 1950-х рр. держава контролювала близько 20% економіки (де було зайнято до 8% усієї робочої сили [48, с. 226], що поряд з великими витратами на реорганізацію системи соціального забезпечення лягало непосильним тягарем на державний бюджет.

Так, у 1946 р. у власності держави опинилися вугільні шахти, радіомовлення, ряд авіакомпаній та Англійський банк, 1947 р. –

електроенергетика, залізниці та міжміський транспорт, 1948 р. – газопостачання, а 1949 р. – підприємства чорної металургії (сталеварна промисловість була реприватизована в 1953 р. і знову націоналізована у 1967 р.) [80, с. 94].

Низка криз платіжного балансу (1947, 1949, 1951, 1955, 1957, 1961, 1964-1967, 1968 і 1973-1976 роки [87, с. 51]), девальваційний тиск на фунт, зростання державної заборгованості та необхідність матеріального забезпечення громіздкої оборонної сфери протягом усього повоєнного періоду визначали траєкторію політики фінансово-економічної стабілізації, в рамках якої заходи, що стимулюють підйом, поперемінно поєднувалися із застосуванням дефляційного інструментарію, що згладжувало дисбаланси циклу ділової активності, але водночас час обмежували імпорт (у тому числі нових технологій), стримували зростання та порушували довгостроковий інвестиційний клімат (через подорожчання кредитів та збільшення податкового навантаження).

Незважаючи на загалом позитивну динаміку розвитку британського господарства аж до початку 1970-х рр. (коли інфляція не перевищувала 4%, рівень безробіття не піднімався вище 3%, а номінальна зарплата збільшилася майже вдвічі [76, с. 58]), ряд внутрішніх і зовнішніх факторів розкривав тривожні симптоми несприятливого економічного становища, попереджаючи про можливість швидкої втрати конкурентних переваг колись найуспішнішої держави капіталістичного світу.

Дійсно, практично у всіх аналітичних оглядах, присвячених стану британської економіки на рубежі останньої чверті XX ст., можна зустріти неблагозвучне формулювання – «хвора людина Європи». Вагомим аргументом у постановці цього діагнозу служила остаточна та безповоротна втрата Великобританією її економічних позицій щодо інших індустріально розвинених країн Заходу, насамперед – Сполучених Штатів, ФРН, Японії та Франції. Про глибину економічного спаду, що охопив країну до кінця 1970-х рр. минулого століття, може свідчити наступний комплекс статистичних зіставлень. Так, якщо 1900 р. Великобританія все ще забезпечувала близько 1/3 світового

експорту промислової продукції (1885 р. – 43%), то до 1950 р. її частка скоротилася до 24,6%, а до 1973 р. – ця частка впала до 9,1% (у 1987 р. – 5%) [49, с. 31]. При цьому за післявоєнне тридцятиріччя частка Німеччини у світовому експорті навпаки потроїлася (з 7 до 22%), Італії – подвоїлася (з 3,6% до майже 7%), Японії – зросла вчетверо (з 3,4% до 13,6%) [42, с. 5].

За обсягом промислового виробництва на початок 1970-х рр. Великобританія перемістилася з другого на четверте місце у світі, а її частка у світовому індустріальному виробництві скоротилася з 13,6% в 1913 р. до 4% до 1980 р. [36, с. 208]. Ще в 1950 р. країна мала найбільший ВВП на душу населення у Європі, поступаючись за цим показником лише Швейцарії, а в 1973 р. за цим параметром її вже випереджали вісім європейських держав, зокрема ФРН, Франція, Швеція, Голландія і Данія [69, с. 216]. У 1970-х рр. рівень життя на Британських островах був на 20–25% нижчим, ніж у Західній Німеччині та Франції, і становив лише 92% від середньоєвропейського [24, с. 23].

Таке відставання стало наслідком більш стриманої динаміки економічного зростання, яка в період з 1950 по 1979 рр. у Сполученому Королівстві становила в середньому 2,25% на рік, у той час як у континентальній Західній Європі середньорічні темпи зростання досягали 4%, у тому числі у ФРН – 4,75%, у Франції – 4%, в Італії – 4,4%, в Іспанії – 5,2%, у Фінляндії – 4,5% [95, с. 131; 73, с. 62]. Поряд із незначним приростом економіки все помітнішим ставало відставання Британії і за досягнутим рівнем продуктивності праці. Ще в 1913 р. за цим параметром Великобританія була безумовним лідером серед провідних європейських країн: від рівня Сполучених Штатів продуктивність праці у Сполученому Королівстві напередодні Першої світової війни становила 81%, тоді як у Німеччині – 57%, Франції – 54%, у Швеції – 50%, у Норвегії – 49%, в Італії – 43%. До 1979 р. співвідношення позицій у цьому рейтингу помітно змінилося: на частку Великобританії відтепер вже доводилося лише 2/3 рівня Сполучених Штатів, тоді як показник ФРН зріс до 84%, Франції – до 86%, Швеції – до 81%, Норвегії – до 80%, Італії – до 70% [73, с. 98; 36, с. 148].

Натомість за індексом інфляції у 1970-ті рр. Британія обігнала майже всі основні капіталістичні країни. Якщо у 1950–1960-х рр. зростання цін на споживчі товари у Великобританії не перевищувало в середньому 3–4% на рік, то в першій половині 1970-х рр. воно становило вже 9,6%, а в 1973–1979 рр. – 15,6%. Інфляційна динаміка досягла свого граничного значення у 1975 р., коли зростання цін склало 24,2% [92, с. 105; 85]. Каталізатором розкручування цінової спіралі, окрім світової нафтової кризи, масивних державних витрат та деформацій у сфері грошової звернення, традиційно прийнято вважати надмірний вплив британських профспілок, взаємодія з якими в рамках існуючої системи «соціального партнерства» не дозволяло досягти пропорційного балансу між рівнем продуктивності та бажаним розміром заробітних плат.

Зважаючи на історично сформовану традицію невтручання з боку закону і держави (abstention of the law and the state) профспілки (trade unions) і система соціальних відносин (industrial relations) у Великій Британії відрізняються досить широкою автономією у питаннях самоврядування (industrial self-rule) та регулювання суспільних конфліктів (voluntary selfregulation). На відміну від інших країн континентальної Західної Європи, наприклад ФРН, профспілки в Англії організовані не за галузевим, а за професійним принципом, що допускає наявність на одному підприємстві відразу кількох профспілок. Головною структурою можна вважати заснований у 1868 р. Британський конгрес профспілок (Trades Union Congress), який у 1960 р. об’єднував 183 із 664 діючих профспілок. До 1979 р. профспілкові організації налічували близько 13,5 млн. членів – понад 50% усіх зайнятих британців.

Незважаючи на децентралізований характер, профспілки у Великій Британії набули значної влади та політичного впливу: як на регіональному, так і на національному рівні лідери тред-юніонів широко представлені в консультативних та виконавчих структурах, у віданні яких, крім безпосередньо тарифних угод, були також загальні питання економічного управління у країні. Найбільш яскравим прикладом гіпертрофованої влади профспілок може бути практика так званих закритих підприємств (closed shop), при якій зайнятість на

підприємствах, і навіть у цілій галузі, визначалася примусовим членством у конкретній профспілці [88; 75; 99]. Відтак, у Великобританії у цей період часу існував деструктивний вплив панування «груп з особливими інтересами» (або «розподільчих коаліцій») на динаміку економічного розвитку [82].

Слід зазначити, що тенденція до збільшення розмірів заробітних плат у період «золотих» 1960-х рр. була характерною для всіх основних індустріально розвинених країн Заходу, які прагнули інституційно позначити контури сучасних «держав добробуту» (welfare states). Відмінність Великобританії полягала в тому, що тут зростання номінальних заробітних плат не компенсувалося пропорційним підвищенням продуктивності праці. Внаслідок вищої вартості одиниці робочої сили (unit labour costs) ціни на британську продукцію зростали швидше, ніж у зарубіжних конкурентів, і країна втрачала свої експортні ринки доти, доки чергова девальвація не відновлювала рівень цін до світового рівноважного значення [87, с. 52-53].

Із загостренням арабо-ізраїльського конфлікту у жовтні 1973 р. (війна «Йом Кіпур») між Ізраїлем з одного боку і Єгиптом та Сирією – з іншого) члени ОПЕК вводять ембарго на постачання нафти до США і майже чотириразово збільшують ціну нафти, що експортується у країни Західної Європи (з 3 до 11,65 американських доларів за барель), що викликає паніку на сировинних ринках, призводить до сплеску інших товарних цін та провокує початок першої за післявоєнну історію найбільшої світової економічної рецесії [77].

Не на користь покращення загальноекономічного клімату Британських островів складалася і ситуація у фіскальній сфері. Чергова хвиля націоналізації, під час якої наприкінці 1960-х–1970-х рр. у власності держави виявилися підприємства сталеливарної, аерокосмічної, автомобільної та суднобудівної промисловості, мала своїм наслідком значне розширення обсягів державних видатків. На середину 1970-х рр. державна квота становила майже 50% ВВП (у 1963–1964 рр. – 36,2%), що перевищувало показник інших західноєвропейських країн, за винятком країн Скандинавії [86, с. 34]. Необхідність фінансування громіздкого громадського сектора здійснювала конфіскаційний тиск на рівень

податкового навантаження. У 1960–1970-ті рр. частка податків у загальних наявних доходах населення зросла з 5 до 25% [62, с. 113], а максимальна ставка податкового навантаження досягала 83% на доходи населення (понад 25 тис. фунтів на рік) [47, с. 255] і 98% на прибуток від капіталовкладень.

Позамежні податки сковували інвестиційну активність, виступаючи імпульсом до відтоку капіталу із країни. Не стимулювали схильність до інвестицій і відносно високий рівень відсоткової ставки за кредитами, і невизначеність очікувань у зв'язку з частою зміною фаз антициклічної політики попередніх двох десятиліть, і вкрай низька рентабельність самих британських підприємств, які мали в своєму розпорядженні недостатньою кількістю ресурсів для здійснення вкладень у реальний капітал.

Отже, підводячи межу під вищесказаним, відзначимо, що в той час, як у 1950–1960-х рр. практично у всьому індустріальному світі спостерігалася фаза динамічного підйому, що досягало в окремих країнах вражаючих висот «економічного дива», у Сполученому Королівстві дедалі виразніше виявлялися несприятливі симптоми погіршення економічного становища, які згодом переросли у глибоку депресію та кризу. Аналіз факторів стагнації вказував на цілий комплекс внутрішніх економічних, суспільних та політичних проблем, серед яких: дефіцити фінансування дорогої системи соціального забезпечення та значний тягар державних витрат, надмірна влада профспілок та недостатня виробнича дисципліна, занадто громіздкий та малоефективний націоналізований сектор економіки та слабка інвестиційна активність, високий рівень податкового навантаження та низька продуктивність, застаріла індустріальна структура та незначна схильність до інновацій і, нарешті, глибоко вкорінений традиціоналізм та класова ієрархія в британському суспільстві (у якому соціальний статус і майновий стан набагато меншою мірою взаємопов'язані між собою, ніж у більшості інших країн західного світу).

Подолати економічні труднощі Великобританія намагалася за допомогою вступу до ЄС. Однак, незважаючи на стратегічні переваги цієї економічної кооперації, у короткостроковій перспективі членство на загальному ринку не

дозволило Британії ні ліквідувати макроекономічні дефіцити, ні забезпечити політичне лідерство у Європі. Навпаки, відповідно до загальноєвропейських критеріїв протягом кількох років у країні мало бути знижене мита на промислові товари та підвищені внутрішні ціни на сільськогосподарську продукцію, оскільки на загальному аграрному ринку діяли вищі тарифи. Крім того, британцям слід було здійснити значний фінансовий внесок до бюджету співтовариства, а також відмовитись від своєї валюти як резервної.

Нерівноважні умови загальної сільськогосподарської політики, непропорційно великі фінансові відрахування до Брюсселя («британський чек»), зростання цін на продовольство та підвищення податків викликали у суспільстві скоріше негативні конотації, що стримувало поглиблення інституційної інтеграції з ЄЕС. У геополітичному контексті зближення з континентальними сусідами зачіпало великодержавні амбіції Британії, засновані на пріоритеті тісної взаємодії зі країнами Співдружності, а також на підтримці «особливих відносин» із США.

«Суспільство достатку» (affluent society) 1950-х рр., коли, за словами тодішнього прем'єр-міністра Г. Макмілана, «більшість британців ніколи ще не жили так добре» [71], протягом наступних двох десятиліть трансформувалося у стан «загального занепаду», який надовго закріпив за Сполученим Королівством похмурий образ «хворої людини Європи» [67], не здатної «інституційно та ментально адаптуватися до вимог сучасного високотехнологічного індустріального устрою» [43, с. 71]. У міру погіршення економічного самопочуття серед британського населення все більше наростало невдоволення щодо рудиментарності політики реформ [78, с. 578] та нездатності уряду акумулювати ресурси для вирішення суспільно-економічних проблем.

Пік соціальної напруженості припав на кінець 1978 р. – початок 1979 р., коли країною прокотилася хвиля страйків, що паралізувала роботу майже всіх британських державних установ та муніципальних служб. Масові акції протесту почалися восени 1978 р. зі страйку на британських підприємствах

автомобільного концерну «Ford», робітники яких вимагали 17% збільшення заробітної плати, що помітно перевищувало планку в 5%, яку уряд мав намір офіційно затвердити в рамках реалізації так і не прийнятої IV фази політики стабілізації доходів («соціального договору»). До кінця року страйкували службовці «BBC», погрожували скасуванням телевізійного мовлення у Різдвяні дні, якщо не буде збільшено їхню заробітну плату на 15%, потім водії вантажівок, які блокували мережу дорожніх вантажоперевезень з вимогою 20% збільшення оплати їхньої праці. В одній тільки загальній акції протесту («Day of Action»), організованій 22 січня 1979 р. об'єднаною профспілкою державних муніципальних служб (який виступав за встановлення мінімальної заробітної плати у розмірі 60 фунтів стерлінгів на тиждень), взяли участь близько 1,5 млн осіб – більше, ніж будь-коли з часів «Генерального страйку» 1926 р. [93].

«Зима невдоволення» – під таким слоганом у британських ЗМІ широко висвітлювалися шестимісячні акції протесту, під час яких закривалися школи та лікарні, не працював транспорт та аеропорти, виникали перебої з опаленням та електрикою, а на тротуарах міст росли гори неприбраного сміття та снігу. Здавалося, що країна втратила основи влади, наближаючись до краху економіки і соціального порядку. Цей стан підвів своєрідну межу під політичною традицією та стилем управління у Британії, позначивши точку неповернення до кейнсіанства, корпоративізму та політики консенсусу трьох повоєнних десятиліть. Відтак, Великобританія стояла на порозі радикальних змін, які приніс із собою наступний етап розвитку країни – епоха «тетчеризму».

1.2. Поняття «тетчеризму» як практичного втілення економічної теорії «шокової терапії»

В умовах затяжної депресії та економічної кризи, які охопили Великобританію до кінця 1970-х рр., британський уряд шукав нові підходи до організації економіки держави та шляхи виводу країни із занепаду. На тлі невдач британського уряду зріла нова «зірка» британської політики – Маргарет Тетчер. У 1958 р. вона стала представницею Консервативної партії

Великобританії, у 1959 р. стала членом Палати общин. У найпершій своїй промові у якості парламентаря М. Тетчер висловила підтримку Закону про державні органи та висунула вимогу до місцевих рад щодо публічності їх зборів. У 1961 р. політикиня відмовилася підтримати офіційну позицію Консервативної партії та проголосувала за відновлення покарання різками у навчальних закладах [21, с. 6].

У 1966 р. М. Тетчер стає членом тіньової команди Державного казначейства і виступає проти запропонованого лейбористами обов'язкового контролю цін та доходів. Свою позицію вона аргументувала тим, що це призведе до зворотних результатів і завдасть нищівної шкоди економіці країни. Окрім того, М. Тетчер розкритикувала політику високих податків, що проводилася лейбористським урядом. На її думку, це було «кроком в сторону комунізму» [98, с. 64]. Сама ж М. Тетчер завжди підкреслювала необхідність збереження низьких податків, вважаючи їх стимулом для старанної роботи працівників.

У 1970 р. на парламентських виборах перемогу здобула Консервативна партія під керівництвом Е. Хіта. У новому уряді М. Тетчер призначили на посаду міністерки освіти та науки Великобританії. Вже у перші місяці перебування на цій посаді вона привернула до себе увагу громадськості через спробу урізати витрати держави на освіту. М. Тетчер віддала пріоритет академічним потребам шкіл і знизила витрати на державну систему освіти. У тому числі вона скасувала безоплатну видачу молока школярам віком від 7 до 11 років, зберігши цю пільгу лише для дітей молодшого віку [98, с. 76]. Політика Тетчер викликала шквал критики з боку громадськості та Лейбористської партії. А ЗМІ за таку політику прозвали міністерку «крадійкою молока».

Після низки труднощів, із якими зіткнувся уряд Е. Хіта протягом 1973 р. (нафтова криза, вимоги профспілок підвищити зарплати), на парламентських виборах лютого 1974 р. Консервативна партія зазнала поразки від лейбористів [89, с. 15]. На цьому етапі спостерігалося зниження підтримки

консерваторів серед населення. М. Тетчер, у свою чергу, розпочала боротьбу за посаду голови Консервативної партії [89, с. 16]. Вона пообіцяла провести партійні перетворення, внаслідок чого уже у першому турі голосування 1975 р. здобула перемогу над Е. Хітом, який пішов у відставку [81]. У другому турі виборів М. Тетчер перемогла В. Уайтлоу, якого багато хто вважав найкращим наступником Е. Хіта. Відтак, М. Тетчер офіційно стала головою Консервативної партії Великобританії, призначивши В. Уайтлоу своїм заступником.

Очоливши Консервативну партію, М. Тетчер стала регулярно відвідувати офіційні обіди в Інституті економічних відносин – який вважався «мозковим центром» Лондону. Інститут був заснований магнатом, учнем Ф. фон Хайєка Е. Фішером. Участь у цих зустрічах істотно вплинула на погляди політикині, які формувалися тепер під впливом економічних концепцій Р. Гарріса та А. Селдона. Як наслідок, М. Тетчер стала обличчям ідеологічного руху серед британських управлінців, який виступав проти ідеї «держави загального добробуту». Теоретики цього руху пропонували новий рецепт відновлення британської економіки, який передбачав зменшення втручання держави в економіку, вагоме зниження податків, надання більших свобод підприємцям та споживачам [24, с. 125].

Незважаючи на деяке відновлення британської економіки наприкінці 1970-х рр., лейбористський уряд зіштовхнувся з проблемою суспільного занепокоєння з приводу подальшого шляху розвитку країни. Узимку 1978–1979 рр. країною прокотилася низка страйків, які пізніше назвуть «Зимою незгоди». Консерватори, у свою чергу, влаштовували регулярні нападки на лейбористів, звинувачуючи їх у рекордному рівні безробіття в країні. На початку 1979 р. уряд Дж. Каллагана отримав вотум недовіри і у Великій Британії були оголошені позачергові парламентські вибори. Консерватори активно готувалися до цих виборів та вибудували свої передвиборчі обіцянки навколо економічних питань, доводячи необхідність приватизації та ліберальних реформ. Основними обіцянками консерваторів були боротьба з інфляцією,

послаблення влади профспілок, адже очолювані ними страйки завдавали значних збитків економіці країни [24, с. 130].

За підсумками виборів 3 травня 1979 р. консерватори впевнено перемогли, отримавши 43,9% голосів та 339 місць у Палаті громад. Лейбористи, натомість, отримали 36,9% голосів та 269 місць у Палаті громад [54, с. 358]. 4 травня1979 р. М. Тетчер стала першою жінкою на посаді прем'єр-міністра Великобританії. Уже з перших днів свого прем'єрства М. Тетчер зробила енергійні зусилля щодо реформування британської економіки та всього суспільства.

Істотний вплив на подальшу економічну політику М. Тетчер та очолюваних нею консерваторів здійснили ідеї монетаризму та роботи таких економістів, як М. Фрідман та Ф. фон Хайєк. Щоб осягнути сенс політики, яку пізніше проводитиме М. Тетчер на посаді прем'єр-міністра, варто звернути увагу на ідеї монетаризму, неолібералізму, які підтримувала ця політикиня.

Загалом, захоплення М. Тетчер новими економічними теоріями відповідало духу часу, адже саме у 70-80-ті рр. формується так звана «нова економічна теорія» або «неокласична економіка», яка включає у себе монетаризм та неолібералізм. Монетаризм – теорія стабілізації економіки, у якій головну роль відіграють фінансові чинники. Відповідно до цієї економічної теорії та практичної концепції господарського управління державою, визначальна роль відведена кількості грошей в обороті та зв'язкам між грошовою та товарною масою. Прихильники монетаризму розглядають як основні способи впливу на економіку регулювання емісії, валютний курс національної грошової одиниці, кредитний відсоток, податкові ставки, митні тарифи [15, с. 223-224]. У свою чергу, неолібералізм – це теорія, відповідно до якої необхідно скорочувати втручання держави в економіку, бо приватне підприємництво здатне вивести економіку з кризи та забезпечити її піднесення та добробут населення [15, с. 12].

Саме на засадах монетаризму, як сучасного варіанту ліберальної ринкової теорії, розробленого американським економістом М. Фрідманом та його послідовниками К. Бруннером, А. Мелцером, Д. Лейднером, М. Паркі та ін.,

базується й економічна теорія «шокової терапії», розроблена економістом Дж. Саксом. «Шокова терапія» стала одним із підходів до економічних змін у загальній теорії перехідної економіки.

Творець терміну та поняття «шокова терапія» Дж. Сакс творив так звану «клінічну економіку» (за аналогією до клінічної медицини). Клінічна економіка заснована на всебічному і глибокому аналізі ситуації в країні таким чином, щоб діями на кожному з полів (культура, санітарні умови, охорона здоров'я, інфраструктура, модель управління, географія тощо) направити суспільство на шлях ефективного розвитку. Ця модель пропагується послідовниками шокової терапії. Зокрема, у контексті цієї моделі постулюється, що під час політичних потрясінь потрібно швидко проштовхнути ринкові реформи для відновлення економіки [64, с. 52].

Концепція «шокової терапії» полягає у радикальних змінах економічного курсу країни, які призводять до соціальних та економічних потрясінь. Такий підхід направлений на «оздоровлення» економіки та вивід її зі стану кризи [15, с. 315]. Серед економічних концепцій протилежністю теорії «шокової терапії» є градуалізм або градуалістська концепція (від англ. «gradual» – «поступовий»), яка передбачає послідовні, уповільнені еволюційні реформи економіки країни.

До комплексу реформ, передбачених у курсі «шокової терапії», дослідники включають миттєву лібералізацію цін, скорочення грошової маси та приватизацію збиткових державних підприємств. Особливістю реформ за моделлю «шокової терапії» є потенційні вагомі позитивні зміни для економіки країни, які, втім, оплачуються досить високою ціною – різким зниженням рівня життя населення, скороченням інвестиційного попиту, зниженням обсягів виробництва споживчих товарів, зростанням кількості безробітних [27, с. 15]. Через це втілення концепції «шокової терапії» вважається ризиком для країни, адже цей підхід веде до непопулярних серед населення соціальних реформ.

Прикладами позитивного досвіду реалізації стратегії «шокової терапії» для економіки слугують лібералізація економіки у післявоєнній Німеччині (ФРН) наприкінці 1940-х рр., так звана «роджерноміка» у Новій Зеландії з 1984

р., реформи у Польщі з 1989 р. Однак найбільш відомим практичним втіленням економічної теорії «шокової терапії» стала саме політика «тетчеризму» у Великобританії, яка провадилася урядом на чолі з М. Тетчер вже починаючи з 1979 р.

С. О. Кравченко вказує, що шокова терапія як підхід до впровадження реформ у державі має як свої позитивні сторони, так і недоліки [14, с. 46-47] (табл. 1.1.):

Таблиця 1.1.

Переваги й недоліки «шокової терапії» (за С. О. Кравченко) [14]

Переваги	**Недоліки**
зменшення у супротивників реформ часу на те, щоб консолідуватися і зашкодити змінам	виникнення тривалої суспільної нестабільності, якщо наявні параметри суспільної системи далекі від бажаної рівноваги
скорочення болісного для населення перехідного періоду	виникнення жорсткого конфлікту нових формальних інститутів зі старими неформальними нормами і правилами, тому спроби одразу запровадити бажані суспільні моделі у відмінне середовище, як правило, закінчуються невдало через відторгнення людьми таких нововведень, хоча й об’єктивно прогресивних, унаслідок консервативності суспільної свідомості
забезпечення суспільної довіри до змін за рахунок чіткого розриву з минулим	у багатьох випадках дуже болісні соціальні наслідки, що викликають масове невдоволення і, як наслідок,

	значне загострення політичної ситуації
підвищення сталості нової суспільної системи і зменшення можливостей для корупції і паразитичної поведінки завдяки швидкому комплексному реформуванню	програш значних груп населення в перехідний період, нерідко протягом тривалого часу, у тому числі таких, які спроможні уповільнити або навіть блокувати зміни
досягнення бажаного ефекту реформ шляхом перевищення порогових значень певних параметрів, наприклад критичної маси приватизованих підприємств	недостатні можливості для оцінки проміжних результатів реформ, корекції помилок і пошуку кращих варіантів, що зумовлює небезпеку потрапляння суспільної системи в неефективні стійкі стани
уникнення втрат, пов’язаних з одночасним функціонуванням старих і нових суспільних відносин	

Фундамент теорії «шокової» терапії» сягає корінням до лібералізації економіки, розпочатої післявоєнною Німеччиною (ФРН) наприкінці 1940-х рр. Прихильники цієї економічної теорії вважали успішним та показовим успіх Німеччини, якій вдалося досить швидко відноситися після складних потрясінь. З метою оздоровлення національної економіки у Німеччині протягом 1947 та 1948 рр. у стислий термін були скасовані ціновий контроль та держпідтримка підприємств. Ці реформи дали ефект стартового поштовху, вилившись у так зване «німецьке економічне диво». До того часу Німеччина мала глибоко авторитарний та інтервенціоністський уряд і, швидко позбавившись цих адміністративних бар’єрів, перетворилася на державу з ринковою економікою, що розвивається. На думку Міжнародного валютного фонду, для держав із

Р. Рейгана. У цій праці порівнюється досвід реалізації теорії монетаризму у Великобританії та США, а також увага вченого зосереджена на діяльності М. Тетчер та Р. Рейгана як представників так званого неоконсервативного руху, який ознаменував ХХ ст. та вагомо вплинув на консервативні ідеї не тільки у цих країнах, але і по всьому світу.

Є. Г. Сінкевич та А. В. Балан (2011 р.) [28] вивчають особливості підходу урядів М. Тетчер до політики європейського співтовариства у фінансово-економічній сфері. Вчені доходять висновку, що саме за М. Тетчер відбувається формування політики Великої Британії за принципом «внутрішні політичні інтереси домінують над європейськими». Жорсткість і непоступливість курсу М. Тетчер виявилася у відмові від участі в Європейській валютній системі.

Цінним вважаємо дослідження В. М. Пунько «Соціальна політика уряду Маргарет Тетчер: історіографія проблеми» (2017 р.) [25], у якому до уваги береться соціальна політика уряду М. Тетчер, а саме – зміни у системах освіти, охорони здоров’я, соціальної підтримки населення. На думку авторки, саме ці питання стали «каменем спотикання» для «тетчеризму», адже якщо М. Тетчер досягла досить швидких успіхів у економічній, фінансовій сферах, то соціальна політика була й залишалася протягом всіх трьох каденцій її прем’єрства однією з найбільш гострих проблем. Будучи вимушеною боротися з негативними наслідками «шокової терапії» для суспільства, М. Тетчер все ж внесла вагомі зміни до соціальної сфери, побудувавши засади для розбудови її галузей у подальшому. У працях В. М. Пунько здійснена також систематизація та узагальнення основних груп джерел у царині соціальної політики М. Тетчер.

У сучасній українській історичній науковій думці політика «тетчеризму» розглядається з різних аспектів. Передусім, українських вчених цікавить втілення «шокової терапії» урядом М. Тетчер як позитивний досвід оздоровлення держави у короткі терміни. Наприклад, М. О. Довбиш у статті «Економічна криза у Великобританії в епоху тетчеризму та шляхи її вирішення» (2018 р.) [8] звертається до аналізу кризового стану Великобританії наприкінці 1970-х рр. ХХ ст. та впливі дій уряду М. Тетчер на покращення

економічної ситуації в країні. Автор приходить до висновку, що політика «шокової терапії» у виконанні неоконсерваторів під керівництвом М. Тетчер мав більше позитивних наслідків для держави, хоча не можна випускати з уваги й ту низку складних соціальних ситуацій, таких як масові страйки, катастрофічні масштаби безробіття та збіднiння населення на початку впровадження політики «тетчеризму».

К. І. Коваль у праці «Особливості економічних реформ епохи тетчеризму» (2018 р.) [12] поетапно аналізує основні напрямки політики «тетчеризму», такі як зміни у банківській, податковій, фінансовій сферах, реформування підприємництва, приватизація збиткових підприємств, а також соціальні наслідки такої політики.

Т. М. Степанова та Т. Ю. Герасимов (2020 р.) [30] аналізують політику «тетчеризму» в контексті можливих уроків для України. Вчені вважають, що після 1991 р. незалежна Українська зіткнулася з колосальними економічними проблемами, пов’язаними з необхідністю переходу від командно-адміністративної до ринкової системи. Об’єктивні економічні чинники, при цьому, ускладнювали політична незрілість громадян, звиклих жити в патерналістській державі, та відсутність належної політичної еліти. Вчені впевнені, що наразі Україна вкрай потребує ефективного державного менеджменту, спроможного налагодити соціально-економічне життя в країні. Одним із напрямків пошуку шляхів для реалізації цієї мети є вивчення позитивного досвіду зарубіжних країн, лідери яких провели непопулярні, проте ефективні реформи. Вчені вважають М. Тетчер та її політику «тетчеризму» одним із прикладів такого позитивного та повчального досвіду.

Загалом же, політику «тетчеризму» у Великобританії часів М. Тетчер та її наслідки вивчало порівняно небагато вітчизняних авторів. Найбільшу увагу економічним та соціальним перетворенням приділено в англомовній літературі [56; 79; 81], аналіз певної частини якої зроблено в роботі І. І. Явнової [38, с. 18-23].

Досить значна частина дослідників вивчали особистість і погляди М. Тетчер як видатної лідерки та політичної діячки. Сучасна російська дослідниця І. І. Явнова присвятила реалізації політики «тетчеризму» дисертаційне дослідження [38, с. 106-115]. Є чимало робіт, присвячених соціальним реформам у Великобританії загалом чи частково [1; 5; 29; 34]. Також слід відмітити низку праць щодо тетчеризму [9; 10; 19], неоконсерватизму [21], соціальної держави [1], де побіжно згадуються джерела поглядів М. Тетчер.

Серед історичних документів головне місце займають книги М. Тетчер, що дозволяють простежити формування та еволюцію її поглядів на економічні та соціальні реформи. В «Автобіографії» вона розповідала, зокрема, про свої думки про пенсійне забезпечення громадян та свою роботу у Міністерстві у справах пенсій та державного страхування у 1961 – 1964 рр., а також про свій досвід на посаді міністерки освіти Великобританії [31, с. 67-69].

Ще одна книга, написана М. Тетчер, присвячена мистецтву управління державою, містить думки про європейську економічну та соціальну модель, де автор висловлює думки з приводу європейської соціальної кризи та способів її подолання, наводячи приклад реформ Великобританії 1980-х рр. [32, с. 363-365]. Численні виступи та інтерв'ю М. Тетчер містять висловлювання щодо перебігу та результатів реформ [16, с. 3]. Доповідь У. Беверіджа допомагає зрозуміти джерела поглядів М. Тетчер на соціальне страхування [46]. Цінним джерелом інформації про напрямки реалізації політики «тетчеризму» є й документи консервативної партії, які були створені після обрання М. Тетчер її лідером [52; 51] та рішення урядів Тетчер [65].

Українські дослідниці А. В. Папазова та К. Д. Андрющенко (2019 р.) [22] звертають свою увагу на погляди М. Тетчер у питаннях пенсійного забезпечення громадян Великобританії, як одного з напрямків соціальної політики неоконсерваторів під її керівництвом.

В цілому ж, питання політики «тетчеризму» та різних напрямків її реалізації у Великобританії у 1979 – 1990 рр. вивчене в українській та інших

історіографічних джерелах з різних сторін. Втім, відчувається брак систематизованого підходу до висвітлення особливостей, етапів та наслідків реалізації політики «тетчеризму» у Великій Британії у 1979–1990 рр. як практичного втілення концепцій монетаризму, «шокової терапії» та політичного руху неоконсерватизму. Саме такий систематизований підхід реалізуємо у цьому дослідженні.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ВІХИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ «ТЕТЧЕРИЗМУ» У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ 1979-1990 РР.

2.1. Хронологія «тетчеризму» у Великобританії

2.1.1. Перемога консерваторів на парламентських виборах 1979 р. та перший строк прем'єрства М. Тетчер

Вивчаючи віхи та особливості політики «тетчеризму» у Великобританії, зауважимо, що вона охоплює період з 1979 р. по 1990 р. та включає у себе два строки прем'єрства М. Тетчер. Початком політики «тетчеризму» слід вважати перший строк прем'єрства М. Тетчер унаслідок перемоги консерваторів на парламентських виборах 1979 р.

У ході передвиборчої кампанії консервативна партія будувала свої передвиборчі обіцянки навколо економічних питань, доводячи необхідність приватизації та ліберальних реформ. Консерватори обіцяли боротися з інфляцією і домагатися послаблення профспілок, оскільки організовані ними страйки завдавали значної шкоди економіці. Консерватори також намагалися залучити на свій бік робітників – традиційний електорат лейбористів, людей, які вперше голосували і тих, хто в 1974 р. голосував за лібералів [23].

Лейбористська партія, у свою чергу, обіцяла підтримувати національну систему охорони здоров'я та утримувати безробіття на низькому рівні. Крім того, лейбористи намагалися довести виборцям ризикованість обіцянок консерваторів. Ліберальна партія обіцяла зменшити податки, заявляючи про готовність встановити їх у межах від 20% до 50%.

На цих парламентських виборах М. Тетчер змогла обійти досить сильних супротивників і отримати повну перемогу, після першого та другого виборчих турів. Головним козирем передвиборчої кампанії Тетчер стала наявність її програми виходу країни з кризи, центральне місце в якій займали міри зниження інфляції і підвищення ефективності економіки при зменшенні

регулюючої ролі держави [6, с. 124]. Таким чином, можна зробити наступний висновок про те, що консерватори потребували кандидата, сповненого енергії. Саме з М. Тетчер консерватори пов'язували відродження своєї партії, а також усієї Англії. Завдяки своїм запальним та радикальним рішенням у житті та політиці ця політикиня отримала декілька досить неприємних прізвиськ: «зубочистка», «крадійка молока» та «залізна леді».

Останнє прізвисько, яке закріпилося за нею на все життя, М. Тетчер отримала завдяки зухвалій критиці радянського уряду СРСР. Газета Міністерства оборони СРСР «Красная звезда» назвала М. Тетчер «залізною дамою», що британські ЗМІ переклали як «iron lady» [7, с. 104]. Прізвисько «крадійка молока» політикиня отримала від своїх супротивників-лейбористів через її розпорядження скасувати безкоштовну роздачу молока школярам.

Загалом, говорячи про початок прем'єрства М. Тетчер, слід зауважити, що її сучасники досить агресивно сприймали політичні та економічні реформи, які проводила ця політикиня. Її критикували, звинувачували та засуджували через впровадження низки непопулярних на той час економічних реформ, які врешті решт дали позитивні для країни результати [12, с. 135].

Прихід консерваторів до влади відбувся у застійному стані країни та її економіки. Більшість рішень щодо внутрішньої політики у 70-х рр. у Великобританії приймалися шляхом підписання угод між урядом, профспілками і підприємцями. Тож, це було суспільство з орієнтацією скоріше на виробника, ніж на покупця. Консервативний уряд на чолі з М. Тетчер був сповнений рішучості покласти край такому неефективному управлінню державою. Він збирався уповільнити процес довготривалого спаду економіки шляхом політики монетаризму, скорочення видатків та податкового обкладення, приборкання профспілок, відмови у субсидуванні збанкрутілих підприємств, які не могли вижити самостійно, і приватизації промисловості. Уряд М. Тетчер виступав проти корпоратизму, колективізму та кейнсіанства, вважаючи, що інфляція є небезпечнішою за безробіття [8, с. 4-5].

Основними напрямами соціально-економічної діяльності М. Тетчер вважала наступні:

– по-перше, зупинити інфляцію, посилення якої руйнувало господарське життя країни;

– по-друге, знизити податки на прибутки корпорацій та особисті доходи, що дало б можливість збільшити інвестиції в економіку;

– по-третє, звести до мінімуму державне втручання в господарські та соціальні відносини – бо це негативно опливало на розвиток економіки;

– по-четверте, «приборкати» профспілки (які, на переконання консерваторів, зосередили у своїх руках надмірну владу, що підривало розвиток бізнесу [8, с. 5].

Отже висунута програма передбачала корінні зміни у соціально-економічній сфері Великобританії, до реалізації яких уряд М. Тетчер приступив невідкладно після приходу до влади.

Однак, дії прем'єр-міністерки стали шоком для громадян країни та спричинили безліч страйків, протестів та демонстрацій по всій країні. Початок розгортання стратегії «шокової терапії» призвів до збільшення кількості безробітних у державі, росту злочинності, невдоволенню населення новими обмеженнями.

Частина членів Консервативної партії із прихильників Е. Хіта, які входили до Кабінету, не поділяла політику М. Тетчер. Після заворушень 1981 р. у британських ЗМІ відкрито заговорили про необхідність докорінних змін в економічному курсі країни. Однак на партійній конференції консерваторів 1980 р. М. Тетчер відкрито заявила: «Повертайте, якщо хочете. Леді не повертає!».

Уже в грудні 1980 р. рейтинг М. Тетчер впав до 23%, що стало найнижчим показником, який будь-коли отримували британські прем'єр-міністри. Тим не менш, у 1980-х роках М. Тетчер часто називали найвпливовішою жінкою у світі [96, с. 18]. На посаді прем'єр-міністерки вона

доклала чимало зусиль для реформування британської економіки й усього суспільства.

2.1.2. Другий і третій строки прем'єрства М. Тетчер: шахтарський страйк 1984-1985 рр. та Ольстерська криза

На парламентських виборах 1983 р. консерваторів на чолі з М. Тетчер підтримали 42,43% виборців (проти 27,57% голосів, які отримали їх противники лейбористи). Цьому сприяла криза в самій лейбористській партії, яка пропонувала подальше збільшення державних витрат, відновлення державного сектора в колишньому обсязі і збільшення податків для багатих. Окрім того, в партії лейбористів стався розкол, і впливова частина лейбористів («банда чотирьох») заснувала Соціал-демократичну партію, яка виступила на цих виборах спільно з ліберальною партією. Проти лейбористів зіграли також агресивність неоліберальної ідеології, популізм тетчеризму, радикалізація профспілок, а також Фолклендська війна [41].

Другий строк прем'єрства М. Тетчер означився як вагомими змінами в соціально-економічній сфері країни, так і негативними явищами, як пік страйків у країні через зростання безробіття та закриття багатьох підприємств (найбільшим страйком став страйк шахтарів, який продовжувався рік – з 1984 по 1985 рр.), а також Ольстерська криза.

Ольстерська криза пов'язана зі становищем Північної Ірландії та протестами представників Тимчасової Ірландської республіканської армії та Ірландської національної визвольної армії, які відбували тюремне ув'язнення й вимагали покращити умови їх утримання у в'язниці та повернути їм статус політичних ув'язнених, якого їх позбавив попередній лейбористський уряд [55]. М. Тетчер відмовилася йти на поступки протестувальникам так само, як вона не поступилася жодним з принципів своєї політики перед страйкуючими шахтарями та працівниками інших галузей.

Загострення сталося після смерті ув'язнених протестувальників унаслідок безрезультатного голодування. Як насідок, 12 жовтня 1984 р. Ірландська

республіканська армія вчинила замах на М. Тетчер, підірвавши бомбу в готелі в Брайтоні під час конференції консерваторів [74, с. 419]. У замаху загинули люди, однак сама прем'єр-міністерка не постраждала й уже наступного дня виступала перед населенням країни з доповіддю.

Втім, М. Тетчер вела переговори з Ірландією та у 1985 р. підписала Англо-ірландську угоду, за якою возз'єднання Ірландії мало статися тільки в разі підтримки цієї ідеї більшістю населення Північної Ірландії. Підписана угода викликала різку критику з боку юніоністів, які виступали за збереження Ольстеру (провінції Ірландії) в складі Великої Британії і проти втручання Ірландії у справи Північної Ірландії. До протестної кампанії під гаслом «Ольстер говорить Ні» на чолі з юніоністами приєдналося понад 100 тисяч осіб [76, с. 95].

Незважаючи на складні умови роботи та напруження у суспільстві, М. Тетчер та її уряд не покладали рук та активно реалізували політику «тетчеризму», яка все активніше давала позитивні плоди й привертала на сторону Консервативної партії все більше прихильників. На парламентських виборах 1987 р. консерватори знову перемогли, отримавши 42,3% голосів порівняно з 30,83% голосів, відданих за лейбористів [89, с. 30]. Черговий успіх консерваторів був напряму пов'язаний з тим, що М. Тетчер вдалося домогтися стабільного економічного зростання завдяки застосуванню жорстких і непопулярних заходів в економіці і соціальній сфері. Іноземні інвестиції, що почали стало надходити до Великої Британії, сприяли модернізації виробництва і збільшенню конкурентоспроможності власної продукції. До того ж, уряду М. Тетчер довгий час вдавалося зберігати інфляцію на дуже низькому рівні. Крім того, завдяки вжитим заходам до кінця 1980-х рр. значно скоротився рівень безробіття.

Згідно з опитуваннями громадської думки, Консервативна партія користувалася найбільшою підтримкою серед населення. Відтак, М. Тетчер зберегла посаду прем'єр-міністерки Великобританії на третій строк, що дозволило їй і далі провадити політику «тетчеризму».

2.1.3. Відставка М. Тетчер

Після трьох підряд каденцій на посаді прем'єр-міністерки М. Тетчер, врешті решт, була відправлена у відставку. Аналізуючи причини відставки М. Тетчер, слід зауважити, що за свого прем'єрства вона мала другий найнижчий середній рівень підтримки у населення (близько 40%) з-поміж усіх післявоєнних прем'єр-міністрів Великої Британії. Опитування громадської думки свідчили про те, що її популярність була нижчою за популярність Консервативної партії [89, с. 118]. Сама ж М. Тетчер, будучи непохитною та принциповою «Залізною леді», завжди наполягала на тому, що її мало цікавлять рейтинги. Натомість, вона вказувала на рекордну підтримку консерваторів під час парламентських виборів.

Згідно з опитуваннями громадської думки у вересні 1990 р., рейтинг лейбористів був вже на 14% вищий за рейтинг консерваторів, а до листопада ця різниця збільшилася вже до 18%. Падіння рейтингів Консервативної партії та войовнича поведінка самої М. Тетчер, яка вперто ігнорувала думки своїх колег по партії, стали головною причиною розбіжностей усередині самої Консервативної партії, що й призвело до відставки прем'єр-міністерки [2, с. 280]. Саме власна партія прийняла остаточне рішення усунути М. Тетчер з посади голови партії.

1 листопада 1990 р. Дж. Гау, останній з першого Кабінету М. Тетчер 1979 р., подав у відставку з посади заступника прем'єр-міністра після того, як сама політикиня відмовилася узгодити терміни приєднання Великої Британії до єдиної європейської валюти. Вже наступного дня М. Хезелтайн оголосив про своє бажання очолити Консервативну партію і його підтримала більшість однопартійців. Згідно з опитуваннями громадської думки, саме кандидатура М. Хезелтайна могла допомогти консерваторам знову обігнати лейбористів у наступних виборах. Хоча М. Тетчер вдалося посісти перше місце в першому турі голосування, М. Хезелтайн заручився достатньою кількістю голосів (152 голоси) для проведення другого туру. М. Тетчер спочатку була налаштована на

боротьбу до переможного кінця в другому турі, однак після консультацій з Кабінетом міністрів вона прийняла рішення самостійно знятися з виборів [74, с. 474]. Після аудієнції у королеви і своєї заключної промови в Палаті громад М. Тетчер подала у відставку з посади прем'єр-міністерки. Своє зміщення з посади вона називала зрадою та вважала несправедливим рішенням партії [2, с. 280].

Як наслідок цих подій, посада прем'єр-міністра Великобританії і голови Консервативної партії перейшла до Дж. Мейджора, на чолі з яким Консервативна партія здобула перемогу на парламентських виборах 1992 р., продовживши довгий період правління консерваторів у Великобританії. Незважаючи на те, що наприкінці своєї політичної кар'єри як прем'єр-міністерки Великобританії М. Тетчер стикнулася з небажанням її колег продовжувати співпрацю, складно переоцінити той внесок, який зробила ця політична діячка для розвитку своєї країни.

2.2. Соціально-економічна політика урядів М. Тетчер та зміни у ролі держави в економічному житті країни

2.2.1. Зміни у системі економіки та оподаткування

Звернемося більш детально до аналізу реформ, які здійснила М. Тетчер та очолюваний нею консервативний уряд за період її прем'єрства. Відтак, одним із головних напрямків реформ «тетчеризму» стала економіка та, зокрема, зміни в оподаткуванні.

На початку своєї роботи, М. Тетчер сконцентрувалася на проведенні податкової політики, яка передбачала зниження прибуткового податку (прямих податків з доходу) та збільшення непрямих податків, у першу чергу – податку на додану вартість. Цю політику прем'єр-міністерка проводила спільно з канцлером казначейства Дж. Хау. З метою зниження темпів інфляції та обсягів грошової маси було збільшено облікову ставку [50, с. 185].

Загалом, зміни у ВВП та державних витратах Великобританії за весь період політики «тетчеризму» відображений у наступних цифрах (табл. 2.1.):

Таблиця 2.1.

Результати політики «тетчеризму» в економічній сфері Великобританії

ВВП і державні витрати за функціональною класифікацією	**%-зміна в реальному вираженні з 1979 / 80 рр. до 1989 / 90 рр.**
ВВП	+23,3
Державні витрати всього	+12,9
Правопорядок	+53,3
Зайнятість населення і підготовка фахівців	+33,3
Охорона здоров’я	+31,8
Соціальний захист	+31,8
Транспорт	−5,8
Торгівля і промисловість	−38,2
ЖКГ	−67,0
Оборона	−3,3

Для боротьби з бюджетним дефіцитом урядом М. Тетчер застосовувалися вкрай непопулярні заходи. Передусім, було скорочено дотації державним підприємствам, також від скорочення потрапила допомога депресивним регіонам, було відчутно знижено витрати на соціальну сферу (освіту і ЖКГ). Урізання витрат на вищу освіту призвело до того, що М. Тетчер стала першою післявоєнною прем’єр-міністеркою Великобританії, яка закінчила Оксфордський університет, але при цьому не отримала статусу почесного доктора університету. Проти отримання нею цього статусу одностайно виступили студенти, керівна рада університету, а їх рішення підтримала обурена громадськість [89, с. 30]. Створені М. Тетчер коледжі міських технологій, натомість, не здобули великого успіху серед населення. Для контролю витрат у сфері освіти через відкриття та закриття шкіл було

засновано Консолідоване шкільне агентство, яке, за словами Фонду соціального ринку, користувалося «надзвичайно диктаторськими повноваженнями» [74, с. 464].

Після погіршення ситуації у сфері економіки та поглиблення рецесії початку 1980-х рр. М. Тетчер, попри занепокоєння із боку провідних економістів, підвищила податки. А до 1982 р. в економіці Великобританії вже намітилися позитивні зрушення, які свідчили про її відновлення [58, с. 392]. Зокрема, рівень інфляції знизився з 18% до 8,6%. Проте вперше з 30-х років кількість безробітних становила понад 3 млн. чоловік. До 1983 р. темпи економічного зростання прискорилися, а рівень інфляції та ставки кредитування з іпотеки досягли найнижчих із 1970 р. показників. Незважаючи на це, обсяг виробництва у порівнянні з 1970 р. впав на 30%, а кількість безробітних досягла свого піку в 1984 р. – 3,3 млн. осіб [2, с. 280].

Жорстка бюджетна політика уряду М. Тетчер мала на меті контроль державних витрат у поєднанні з жорсткою грошово-кредитною політикою, були спрямовані на зниження інфляційних очікувань. Головною метою було змусили людей повірити у падіння інфляції і таким чином зменшити їхні вимоги підвищити зарплату [40]. Не всі заходи М. Тетчер знаходили позитивний відгук у суспільстві, однак, незважаючи на жорсткість заходів, вони приносили свої плоди. Вже до 1982 р. в економіці країни почали відбуватися суттєві зрушення, які дозволили говорити про її відновлення: наприклад, скорочення рівня інфляції відбулося на 10%.

До 1987 р. знизився й рівень безробіття у країні, а загальний стан економіки стабілізувалося. Важливу роль у підтримці економіки Великобританії відігравали доходи від 90% податку на північноморську нафту, які протягом 1980-х рр. також активно використовувалися для реформ [74, с. 439].

У ході свого третього прем’єрського терміну М. Тетчер провела реформу оподаткування, доходи від якого йшли до бюджетів органів місцевого самоврядування. Відтак, замість податку, заснованого на номінальній орендній

вартості будинку, було запроваджено так званий «комунальний податок» (або «подушний податок»), який у колишньому розмірі мав виплачувати кожен повнолітній мешканець дому. У 1989 р. цей тип податку було введено в Шотландії, а в 1990 р. – в Англії та Уельсі [89, с. 87–88].

Реформування системи оподаткування стало одним із найнепопулярніших заходів у ході прем'єрства М. Тетчер. Громадське невдоволення вилилося наприкінці березня 1990 р. у великі демонстрації у Лондоні, у яких взяло участь близько 70 тисяч осіб. Демонстрації на Трафальгарській площі, врешті-решт, вилилися у заворушення, у ході яких 113 людей отримали поранення, а 340 осіб були заарештовані. Крайнє невдоволення змінами податкової системи серед населення змусило наступника М. Тетчер, Дж. Мейджора, скасувати його [2, с. 280].

Відтак, монетаристський експеримент уряду М. Тетчер в практичній площині супроводжувався надзвичайно суперечливими, багатофакторними явищами, що відбивали комплекс кризових процесів у Великобританії. Одним із найважливіших наслідків цього курсу стало масове зростання безробіття. Для боротьби з цим явищем уряд М. Тетчер переглянув систему допомоги безробітним. Зокрема, була урізана соціальна допомога, а також знято регулювання квартирної плати державою. Такі недружні щодо безробітного населення заходи лише посилювали кризу у стосунках уряду та населення.

Окрім того, урядом М. Тетчер стимулювалися неповний робочий день, достроковий вихід на пенсію, професійна перепідготовка на більш затребувані спеціальності, переїзд у менш благополучні регіони країни. Незважаючи на значний рівень безробіття на початку і в середині 80-х рр. минулого століття, завдяки відходу від традиційної повоєнної політики повної зайнятості, багато промислових підприємств зуміли значно поліпшити свою конкурентоспроможність, скоротивши витрати. Крім того, політикою «тетчеризму» стимулювався розвиток дрібного бізнесу. Це, безумовно, сприяло економічному зростанню Великобританії та у довгостроковій перспективі мало зменшити кількість безробітних та поліпшити умови життя і праці населення.

Уряд М. Тетчер виступав за вільне підприємництво, пропагував розширення особистої ініціативи і крайній індивідуалізм. Проводилася політика скорочення витрат на соціальні потреби населення й оподаткування, відбувалася приватизації державних підприємств, відмова від субсидій збанкрутілим підприємствам, урізання влади профспілок. Зокрема, саме приватизація вважається одним із ключових та фундаментальних елементів політики «тетчеризму» як практичного втілення теорії «шокової терапії».

2.2.2. Приватизація як невід'ємний елемент політики «тетчеризму»

Приватизація склала значний відсоток від загального успіху стратегії «тетчеризму», тому звернемо увагу на особливості її реалізації урядом М. Тетчер. Загалом, приватизація є роздержавленням власності та виступає одним із методів державного управління у процесі здійснення адміністративно-правового впливу на економічну систему. Унаслідок запровадження приватизації ресурси можуть зосередитися і вплинути на розвиток базових галузей, паралельно створивши умови, за яких відбудеться швидка окупність засобів, мобільність виробництва [33, с. 125]. Ця стратегія була доречною в умовах Великобританії кінця 1970-х рр., коли свого піку досягли неефективність державних підприємств, низька продуктивність праці на них, висока капіталомісткість та низька прибутковість.

Уряд М. Тетчер розробив чітку стратегію приватизації, виокремивши у якості її мети не тільки підвищення ефективності підприємств, але й скорочення державних витрат на них. Це, в результаті, дозволило ліквідувати державний дефіцит, надати ширші права підприємствам, послабити роль та вплив профспілок, розширити коло індивідуальних акціонерів [12, с. 135].

Британська прем'єр-міністерка та її однодумці обрали курс приватизації, який полягав у продажу державних підприємств, відкинувши ще один, альтернативний шлях проведення приватизації – безкоштовну роздачу акцій робітникам компаній. На думку М. Тетчер, такий підхід не є ефективним, адже «цінується лише те, що важко дістається» [25, с. 400]. Окрім того, метою

політики «тетчеризму» було також і насичення бюджету країни, перерозподіл витрат, які пізніше направлялися у галузі, що дозволили країні розвинути швидкі темпи розвитку.

Після виборів 1983 р. продажі державних підприємств на ринку комунальних послуг прискорилися. Від продажу державних промислових підприємств уряд виручив понад £29 млрд. Наприклад, тільки двоетапна приватизація виробника авіаційних та промислових двигунів «Rolls-Royce» принесла державі £1,6 млрд, а від продажу муніципального житла Великобританія отримала ще £18 млрд [74, с. 428].

Процес приватизації, особливо збиткових державних промислових підприємств, сприяв поліпшенню низки показників цих підприємств, у першу чергу – продуктивності праці [84, с. 216–217]. У першу чергу було приватизовано підприємства у сфері видобутку природного газу, водо- та електропостачання, які залишилися монополіями, тому їх приватизація не змогла призвести до виникнення конкуренції на ринку. Незважаючи на те, що сама М. Тетчер завжди виступала проти приватизації залізниці, незадовго до своєї відставки вона погодилася на приватизацію компанії «British Rail», яка була реалізована вже її наступником у 1994 р. [74, с. 495].

Ряд компаній, які зазнали приватизації, демонстрували хороші показники під державним контролем. Наприклад, компанія «British Steel» значно підвищила свою продуктивність, залишаючись державним підприємством, діяльність якого контролювалася призначеним урядом головою в особі Я. Макгрегора, який за роки своєї діяльності зіткнувся з різким невдоволенням профспілок з приводу закриття заводів і скорочення робочих місць [74, с. 495]. Не вбачаючи сенсу в приватизації незбиткових підприємств, працівники виражали невдоволення діями уряду. Для компенсації втрати прямого державного контролю над приватизованими підприємствами урядом Великобританії було значно розширено регулювання цієї галузі. Зокрема, було створено такі регулюючі органи, як Управління з контролю за газопостачанням, Національне управління з проблем річок, Міністерство телекомунікацій та інші.

Всього продаж державних промислових підприємств у приватні руки приніс до бюджету Великобританії близько £30 мільярдів, крім того, розпродавалися муніципальні споруди, які принесли до бюджету ще додаткові £18 мільярдів [55]. Приватизація як елемент політики «тетчеризму» реалізувалася у Великобританії у 1980-ті рр. у кілька етапів:

1) період «малої приватизації»: з 1979 р. по літо 1984 р. здійснювався продаж невеликих за розмірами підприємств конкурентоздатних галузей, оскільки уряд прагнув зменшити потреби державного сектору в позиках;

2) з літа 1984 р. по осінь 1987 р. процес приватизації полягав, передусім, у прагненні розширити коло власників акцій. Для цього консервативний уряд продавав великі компанії;

3) з 1987 р. розпочався процес розпродажу галузей комунального господарства [25, с. 400].

Отримані у результаті успішно проведеної приватизації кошти уряд Великобританії направив на підтримку таких галузей, як машинобудування, переробна промисловість, що дозволило стрімко збільшити обсяг виробництва ВВП. Завдяки масовій приватизації багато британців стали акціонерами, що лягло в основу так званого «народного капіталізму».

Важливим елементом процесу приватизації державних активів у рамках політики «тетчеризму» було фінансове дерегулювання з метою підтримки економічного зростання. Дж. Хау скасував валютне регулювання у 1979 р., дозволивши збільшити інвестування капіталу в іноземні ринки. Так званий «Великий шок» 1986 р. призвів до зняття більшості обмежень на Лондонській фондовій біржі. Уряд М. Тетчер підтримував зростання у фінансовому секторі та сфері послуг як компенсацію депресивних тенденцій у сфері промисловості. За словами політичного економіста С. Стрейндж, ця політика призвела до формування «капіталізму казино» (англ. casino capitalism), у результаті якого спекуляції та фінансова торгівля стали відігравати в економіці країни важливішу роль, ніж промислове виробництво [59, с. 16].

Загалом, результати приватизації як елементу політики «тетчеризму» у Великобританії не можна оцінювати однозначно, проте вона сприяла зниженню рівня цін та поліпшенню продуктивних сил підприємств. Багато вчених, які досліджують феномен політики «тетчеризму» [12; 25; 33], вважають, що саме приватизація стала тим ключовим її елементом, який найбільше змінив британську економіку.

За прикладом Великобританії більше 100 інших країн світу також приватизували тисячі державних підприємств. Особливо активно приватизацію проводили Франція, Нова Зеландія та Канада. Пізніше цю ж стратегію застосували Латинська Америка, Чилі, Мексика і Панама, а згодом і Східна Європа [55]. Як зазначила у своїй автобіографії сама М. Тетчер, приватизація мала вирішальне значення для «ліквідації руйнівних наслідків соціалізму» і «відвоювання території для свободи» у Великобританії XX ст.

2.2.3. Трудові відносини: боротьба М. Тетчер із профспілками та безробіттям

Окремо слід звернути увагу на ті явища, що відбувалися у британському суспільстві у період провадження політики «шокової терапії» у Великобританії під керівництвом консервативного уряду М. Тетчер. Приватизація, зміни економічної системи та системи оподаткування мали вагомий вплив на суспільство, передусім – на трудові відносини та рівень безробіття у державі.

Протягом свого прем'єрства М. Тетчер проводила активну боротьбу з впливом профспілок, адже вони, на її думку, негативно впливали на парламентську демократію та економічні результати через регулярні страйки [63, с. 37]. Перший прем'єрський термін М. Тетчер відзначився рядом страйків, організованих профспілками у відповідь на нове законодавство, яке значно обмежило їх повноваження. Наприклад, у 1981 р. у Брікстоні сталися серйозні масові заворушення, пов'язані зі зростанням рівня безробіття. Втім, незважаючи на невдоволення населення, уряд М. Тетчер не пом'якшував своєї економічної політики, що й була причиною зростання безробіття.

Слід зазначити, що хвилювання та незадоволення у суспільстві є невід'ємним елементом політики «шокової терапії», яка й лежала в основі так званого «тетчеризму». Швидкі докорінні зміни у економічній системі та системі управління державою спершу негативно впливають на населення, знижуючи рівень їх життя. М. Тетчер провадила політику економії, яка впливала на доходи населення та доступ населення до медицини, освіти тощо. Все це викликало обурення у народу та налаштовувало його проти нової прем'єр-міністерки.

Під час другого прем'єрського терміну М. Тетчер у надалі не робила жодних послаблень у своїй політиці. Вона продовжувала проведення колишнього економічного курсу, а також розпочала більш активну боротьбу з впливом профспілок. Зокрема, саме у період її другого терміну на посаді прем'єр-міністерки були прийняті закони про заборону на примус до вступу до профспілки, про заборону «страйків солідарності», про обов'язкове завчасне попередження роботодавців про початок страйку та про обов'язкове таємне голосування для прийняття рішення про початок страйку. Також скасовувалося правило «закритого цеху» про переважний прийом на роботу членів провідної на цьому підприємстві профспілки, угоди з профспілками про мінімальну гарантовану зарплату. З консультативних урядових комісій з питань економічної та соціальної політики також було виключено представників профспілок [2, с. 293], що вагомо обмежило їх вплив на прийняття важливих рішень у державі.

Зусилля М. Тетчер були спрямовані на недопущення масових страйків, які на той період вже стали частим та звичним явищем у Великій Британії. У той же час вона переконувала британців, що ці заходи допоможуть збільшити демократичність профспілок. Однак значні скорочення на приватизованих збиткових підприємствах та швидкі темпи зростанням безробіття унаслідок початкового етапу політики «тетчеризму» все ж вилилася у масштабні страйки по всій країні [2, с. 293].

До 1979 р. кількість страйків у Великій Британії досягла свого піку (4583 страйки, понад 29 млн втрачених робочих днів). У 1984 р., в рік шахтарських страйків, у країні відбувався 1221 страйк. Однією з найбільш вагомих подій у сфері регулювання трудової діяльності за період прем'єрства М. Тетчер став масштабний страйк шахтарів 1984–1985 рр., який був найбільшим виявом конфронтації між профспілками та британським урядом. Початок цих масштабних акцій непокори припав на березень 1984 р. коли Національне управління вугільної промисловості висунуло пропозицію закрити 20 із 174 державних шахт і скоротити близько 20 тисяч робочих місць, тоді як всього у вугільній галузі працювало 187 тисяч осіб [63, с. 37].

Наслідком таких дій уряду стало те, що дві третини шахтарів країни під керівництвом Національної спілки гірників оголосили загальнонаціональний страйк. Вже влітку страйк значно розрісся, оскільки до шахтарів приєдналися працівники транспорту та металургії. Згодом страйк охопив усю країну і торкнувся багатьох галузей економіки Великобританії [63, с. 37].

М. Тетчер, у свою чергу, відмовилася прийняти умови страйкуючих і порівняла претензії шахтарів із фолклендським конфліктом, що трапився за два роки до цих подій: «Нам довелося боротися з ворогом за межами країни на Фолклендських островах. Ми завжди повинні знати про ворога всередині країни, з яким важче боротися і який становить більшу небезпеку для свободи» [68, с. 226].

М. Тетчер виправдала свій імідж «залізної леді» та не поступилася позиціями навіть на тлі вагомих збитків, яких зазнала держава унаслідок страйку шахтарів. М. Тетчер усвідомлювала, що до цього британські шахтарі вже зробили свій внесок у відставку прем'єра Хіта, тому вона була рішуче налаштована досягти успіху там, де він зазнав невдачі. Для мінімізації наслідків цього масштабного страйку британський уряд збільшив видобуток нафти в Північному морі та збільшив імпорт нафти, а також стежив за забезпеченням роботи тих, хто через страх втратити роботу не приєднався до страйкуючих, і налаштував громадську думку проти учасників страйку та профспілок.

Стратегія створення національних запасів пального, призначення головою національного управління вугільної промисловості Я. Макгрегора, який вів боротьбу з профспілками, а також підготовка до можливих страйків і заколотів британської поліції зробили істотний внесок у перемогу М. Тетчер над профспілками [74, с. 411].

Через рік після початку страйку, у березні 1985 р., Національна спілка гірників змушена була відступити. Збитки для економіки країни від страйку оцінили щонайменше у £1,5 млрд. Страйки також стали причиною сильного падіння курсу фунта стерлінгів по відношенню до долара США. Уряд Великобританії домігся свого та у 1985 р. закрив 25 нерентабельних шахт, а до 1992 р. їх число склало вже 97 [57, с. 40]. Шахти, що залишилися, були приватизовані. Однак пізніше уряд знову провів закриття шахт (на цей раз близько 150), навіть не зважаючи на те, що частина з них не була збитковою. Це призвело до того, що десятки тисяч людей втратили роботу та опинилися у ситуації безробіття та злиднів [37, с. 25].

У роки прем'єрства М. Тетчер кількість страйків поступово знижувалася. У 1990 р. їх було вже 630. Падала при цьому й кількість членів профспілок: з 13,5 млн у 1979 р. до 10 млн чоловік у 1990 р. (у рік відставки М. Тетчер) [57, с. 40]. Відтак, протистояння профспілок із урядом закінчилося безрезультатно для профспілок [37, с. 25]. Пізніше тільки 39% членів профспілок проголосувало за Лейбористську партію на парламентських виборах 1983 р. [39, с. 15]. На думку BBC, М. Тетчер «вдалося позбавити влади профспілки майже на ціле покоління».

2.2.4. Неоконсервативна політика М. Тетчер у соціальній сфері та її наслідки для країни

Неоконсервативна політика М. Тетчер торкнулася не лише сфери економіки, фінансів та трудових відносин, а й соціальної сфери, на яку уряд країни прагнув поширити ті самі принципи та використовувати ідентичну стратегію – зниження витрат, приватизацію та дерегулювання. Така політика

дозволила, з одного боку, поширити елементи ринку на цій сфері, з іншого боку – зміцнити контроль з боку центрального уряду [61].

Головним у політиці М. Тетчер було посилення економічних стимулів, спрямованих на заохочення конкуренції, зниження інфляції за рахунок жорсткого контролю за витратами, розвиток індивідуалізму та ініціативності громадян. Саме такі принципи М. Тетчер активно впроваджувала з перших днів свого вступу на посаду прем'єр-міністерки. Цей час описується дослідниками як поворотний момент, після якого у державному управлінні, економіці та соціальній політиці розпочинаються реформи, засновані на поєднанні ідей економічного лібералізму та соціального консерватизму [53, с. 14-20].

Уряд консерваторів, очолюваний М. Тетчер, виступив проти реалізації великих державних соціальних програм. Соціальні проблеми він мав намір вирішувати ринковими методами. План реформ «нових правих» будувався на відмові від централізованого державного втручання у справи промисловості, бізнесу та особисті проблеми громадян. Дотримання таких принципів закономірно призвело до скорочення видатків, що виділяються урядом з бюджету на соціальне забезпечення нужденних. Природно, що це спричинило зміни і в соціальній роботі, яка історично була вбудована в систему соціального забезпечення Великобританії [86, с. 79]. Відомо, що перші спроби державного регулювання проблем бідняків відносяться до XVI-XVII ст., коли на державному рівні було сформульовано основні положення Закону про бідних (Old Poor Law). До цього часу вважається, що соціальна робота великою мірою є частиною бюрократичної державної машини Великобританії [83, с. 227].

Тетчеристський період у соціальній роботі Великобританії ознаменувався широким поширенням добровільних та недержавних організацій, розвитком нових технологій індивідуально-орієнтованої соціальної допомоги [94, с. 198; 66, с. 154]. Цьому сприяло те, що влада всіляко схвалювала та підтримувала місцеві ініціативи, причому ті, які не вимагали державних фінансових вливань.

Недержавні соціальні організації багато зробили для розвитку соціальних програм: виступили ініціаторами внесення змін до соціального законодавства

та покращення соціального забезпечення дітей, інвалідів, людей з психічними захворюваннями тощо. До таких організацій слід віднести, наприклад, «Групу боротьби з дитячою бідністю» (Child Poverty Action Group), Групу фінансової підтримки інвалідів (Disablement Income Group), Національну асоціацію психічного здоров'я (National Association of Mental Health), Притулок (Shelter) та багато інших. І це при тому, що одночасно з ними існували і державні структури, які займалися тими самими проблемами. Проте ініціатива виходила, зазвичай, від добровільних об'єднань [91, с. 100].

При цьому наголос робився переважно на розвитку соціальних послуг, що надаються на місцевому рівні, сімейних форм соціальної підтримки та розвитку схем самодопомоги. Соціальні служби за місцем проживання (community care) кваліфікувалися законодавством як форма соціальної допомоги, яку надає місцева влада. Основну відповідальність та контроль за реалізацію соціальних послуг було покладено на місцеві ради, що дозволяло економити гроші з державного бюджету та розвивати ініціативу самих громадян [61].

Елементами соціального напрямку політики уряду М. Тетчер також стали зміни у системі охорони здоров'я та освіти. Практика розвитку британської системи освіти протягом усього XX ст. переконливо підтверджувала той факт, що політизація питань освіти була характерною рисою суспільно-політичного життя Великобританії. Ставлення до проблем освіти, найгостріша боротьба у сфері освіти були вирішальними чинниками, які впливали на вироблення стратегії та тактики політичних партій, урядових коаліцій, профспілок, усіх суспільних сил у країні.

Прихід консерваторів до керівництва країною супроводжувався специфічною політикою у сфері освіти. Більшість дослідників сходяться на трьох основних положеннях, що становлять суть «тетчеризму». Насамперед – це контроль за інфляцією шляхом зниження частки громадських витрат. Це було принципове питання для «тетчеризму», і в перший рік свого перебування при владі уряд М. Тетчер зробив спробу скоротити витрати на освіту. Другий важливий момент визначено словами самої М. Тетчер: «Ми повинні повалити

межі державного втручання». Третє положення, що випливало з вищесказаного, – це повернення владних функцій громадянам через передачу в приватні руки націоналізованих галузей промисловості, а у сфері освіти – через прийняття положень про «батьківську прерогативу», зафіксовану потім у законодавчих актах з освіти у другій половині 80-х рр. [61].

У період перебування на посаді міністра освіти в уряді Е. Хіта, М. Тетчер впритул познайомилася з проблемою переповнених класів, нестачі вчителів, і з вкрай убогою матеріальною базою багатьох шкіл, а також зі «зниженням стандартів», тобто якості викладання та рівня знань учнів. На рубежі 70-80-х рр., коли окреслилися нові потреби виробництва та економічного розвитку, освіта почала розглядатися як найважливіший фактор прогресу. Пов'язуючи збільшення державних витрат, розширення масовості системи освіти з падінням її якості, консерватори заявили про «нерозв'язне» протиріччя між принципом рівності в освіті та якістю освіти [91, с. 100].

Принцип «рівності» став основною темою в ідейно-політичній боротьбі з питання про шляхи подальшого розвитку системи освіти у Великобританії. 36 Протиставляючи цьому принципу якість освіти, консерватори намагалися звалити провину за кризу школи на політику лейбористських державних реформ. Головний їхній аргумент полягав у тому, що тепер англійці мають менше освіти за великі гроші, з чого випливало, що завдання підвищення якості освіти аж ніяк не потребує збільшення державних витрат, а скоріше навпаки. Таким чином, система освіти у Великобританії, заснована на жорсткій селекції, ставала серйозним гальмом економічного та суспільно-політичного розвитку країни і тому підлягала серйозному реформуванню [61].

Політика, що проводилася урядом М. Тетчер у галузі освіти, умовно поділяється на кілька періодів. Перший – від травневих виборів 1979 р. до середини 1981 р. – пов'язаний з ім'ям міністра освіти та науки М. Карлайла. У цей період консерваторам вдалося зіграти на невдоволенні населення бюрократичними витратами та невідповідності системи освіти потребам населення. Однак реальні кроки щодо виконання обіцянок передвиборного

маніфесту 1979 р. (право батьківського вибору школи, покращення стандартів освіти та ін.) не зайшли дуже далеко. У цей період було скасовано ухвалений лейбористським урядом Закон про освіту 1976 р., у якому було намічено здійснити повний перехід до об'єднаної школи до 1980 р. і було ухвалено свій Закон про освіту.

Потім урядом було відновлено колишній принцип видачі субсидій на навчання у привілейованих приватних школах учнями, які виявили найвищі здібності у процесі навчання у державних школах. І, нарешті, консерватори знову узаконили скасовану 1976 р. лейбористами категорію граматичних шкіл так званого прямого субсидування – навчальних закладів із дуже високим рівнем освіти. Рамки другого періоду припадають на 1981 – 1983 рр., коли М. Карлайла на його посаді змінив новий міністр освіти К. Джозеф, активний сподвижник М. Тетчер. Це був найважчий період для консерваторів. Уряд зіткнувся з опором самих працівників освіти та падінням популярності їхньої освітньої політики [25, с. 32].

Третій період припадає на місяці до і після виборів 1983 р. У цей час питання про ваучери та студентські внески за освіту активно обговорювалося на партійних дискусіях консерваторів. Проте внаслідок глибоких розбіжностей із цих питань партія підійшла до парламентських виборів 1983 р. без упорядкованої програми освіти.

Серед важливих досягнень уряду М. Тетчер у сфері науки та освіти стало запровадження так званих схем субсидування районів, згідно з яким навчання учнів могло бути частково або повністю оплачене за рахунок державних коштів. Це дозволяло талановитим дітям із бідних сімей відвідувати приватні школи, навчання у яких було платним та раніше недоступним для цих верств населення [97, с. 57]. Батьки учнів отримали право самостійно визначати місце навчання своїх дітей, тоді як раніше вони були вимушені спрямовувати їх до тих шкіл, до яких вони були приписані. Також батьки отримали можливість бути членами керуючих рад шкіл та впливати на управлінські процеси у навчальних закладах [97, с. 58].

Законом про освітню реформу 1988 р. (англ. Education Reform Act 1988) у Великій Британії були запроваджені національні навчальні плани, основою яких була ідея отримання учнями освіти незалежно від типу школи та її місцезнаходження. У цих навчальних планах були виокремлені «основні предмети», до яких належали англійська мова, математика, природничі науки, а також «фундаментальні предмети», такі як історія, технологія, географія, фізика, музика та мистецтво. У середній школі було введене обов'язкове вивчення іноземних мов [97, с. 59].

Серйозні заходи було вжито урядом М. Тетчера щодо зниження ролі та самостійності місцевих органів народної освіти, які займалися фінансовим управлінням шкіл. Фінанси були передані під контроль керівників навчальних закладів, серед яких було багато батьків учнів у складі керуючих рад шкіл [97, с. 59]. Законом 1988 р. також запроваджувався новий тип закладів середньої освіти – міські технологічні коледжі, які отримали фінансову підтримку з боку держави. Ці заклади фінансувалися також і з боку приватних спонсорів та благодійних внесків. Навчання у цих коледжах було безкоштовним, однак вони не здобули широкої популярності серед населення.

Результати новацій консервативного уряду М. Тетчер у системі освіти були дуже неоднозначними. Збільшення числа елітарних шкіл для заможних городян супроводжувалося загальним занепадом основної освітньої мережі. Безліч шкільних будинків занепадало. Застарівав та амортизувався навчальний інвентар. Почала гостро відчуватися нестача вчителів, особливо в «непрестижних» районах. Результатом цього став невисокий рівень підготовки молоді. Все це обмежувало інтереси незаможних сімей, які перебували на рівні офіційної межі бідності або нижче за неї.

Поряд із форсованим розвитком незалежних від держави шкіл консервативний уряд М. Тетчер прийняв на себе зобов'язання підвищити стандарти навчання в загальнодоступних школах депресивних районів, для чого були виділені додаткові кошти. Предметом підвищеної урядової уваги стала підготовка учительських кадрів. Було вжито заходів щодо розвитку та

вдосконалення професійної підготовки та перепідготовки кадрів для виробництва та економіки.

Спроби урізати асигнування на реформи у системі освіти, зроблені першому етапі перебування Тетчер при владі, наштовхнулися на рішучий опір суспільства, що спричинило частковий відступ уряду. У системі освіти було розширено систему платних послуг. Нерідко виникали їх змішані приватно-державні форми. Проте загалом якість послуг зросла незначно, оскільки новації були спробою продовжити раніше розпочаті курси. У свою чергу державні витрати на освіту помітно зросли.

Щодо системи охорони здоров'я, то в період прем'єрства М. Тетчер виникає епідемія СНІДу, однак тему ВІЛ було порушено лише у 1984 р., коли постало питання про необхідність забезпечення безпеки донорської крові. У результаті в період із 1984 по 1985 рр. проблема СНІДу розвивалася, насамперед, у напрямках гемотрансфузії та боротьби з наркоманією [45, с. 28].

На хвилі епідемії СНІДу британський уряд розгортає консервативну кампанію протидії створенню позитивного образу гомосексуальності, протиставивши себе лейбористам, які ставили на повістку дня захист прав сексуальних меншин. Консервативна партія підтримувала сімейні цінності, і в 1988 р. прийняла відому поправку до Закону про місцеве самоврядування, яка наказувала місцевим органам влади «не допускати сприяння у поширенні гомосексуальності чи заохочуючих матеріалів», а також «не допускати у процесі навчання у школах матеріалів про прийнятність гомосексуальності» [4, с. 45]. У контексті охорони здоров'я така політика означала відсутність якісного висвітлення проблеми СНІДу, адже уряд дотримувався поширеного на той час міфу про те, що це переважно хвороба, на яку хворіють гомосексуалісти та наркомани, а «порядним» громадянам вірус не загрожує.

У 1986 р. уряд М. Тетчер ухвалює нову політику у сфері боротьби зі СНІДом, яка полягала у реалізації статевого виховання серед населення як єдино ефективного способу боротьби з цією епідемією. Новий курс передбачав, у тому числі, й співпрацю з представниками ЛГБТ-спільноти, які належали до

основної групи ризику зараження СНІДом. Таким чином, уряд дотримувався швидше стратегії профілактичних заходів, закликаючи населення використовувати презервативи та одноразові шприци, а не політики покарання чи відчуження основних груп ризику. У той же час, консерватори продовжували підтримувати образ гомосексуальності як аномального явища, недопустимого у традиційному британському суспільстві. Значною мірою така зміна в політиці була викликана страхом перед епідемією СНІДу серед гетеросексуального населення країни, а також науковими публікаціями американських фахівців [45, с. 30].

Новації уряду у системі охорони здоров'я передбачали відчутне підвищення загального рівня та якість медичного обслуговування. Заходи консервативного уряду М. Тетчер у системі охорони здоров'я передбачали подальшу приватизацію медичних послуг. У прийнятих урядом документах гарантувалося право рівного доступу до послуг охорони здоров'я всім громадянам країни, незалежно від коштів, які вони мають. На офіційному рівні було сформульовано завдання щодо зниження смертних випадків від конкретних захворювань.

Продовжувався колишній курс на «дебюрократизацію» системи охорони здоров'я, уряд одночасно намітив тенденцію до згортання безкоштовних медичних послуг. До кінця 80-х рр. стало очевидним, що соціальна структура Великобританії опинилася на порозі серйозних потрясінь. Для значної частини населення, нездатної оплатити медичні послуги, що дорожчали, мінімально необхідний рівень охорони здоров'я став менш доступним. Це виявилося, зокрема, у чергах у лікарнях та на операції (у тому числі невідкладні), що стрімко зростали.

Значних успіхів консерватори досягли у сфері житлової політики. Це відноситься насамперед до програми розпродажу муніципального житла та стимулювання нового індивідуального житлового будівництва. Населенню країни гарантували право на покращення житлових умов. Багато в чому ситуації сприяло надання урядом позик і кредитів. Ця програма дозволила

мільйонам людей отримати більш комфортні житла і, безумовно, сприяла залученню на бік консерваторів багатьох виборців.

Прийняття значної кількості відповідних законів дає право говорити про величезне практичне значення цих заходів консервативного уряду. Водночас ця програма мала тіньову сторону. Перенесення центру тяжкості на заохочення приватного домоволодіння супроводжувалося зниженням асигнувань на державне житлове будівництво, що викликало серйозну незадоволеність незаможних верств населення.

80-ті рр. у Великій Британії були відзначені значним підвищенням рівня бідності. А те, що відбувалося на тлі загального зростання добробуту більш щасливих городян, не послаблювало негативного впливу на настрої країни в цілому. Економічний спад, зростання безробіття, відсутність вагомих ознак відродження «деіндустріалізованих» регіонів середньої та північної Англії, Уельсу та Шотландії спричинили зміну суспільних настроїв та сприяли розвитку законотворчої ініціативи консервативного уряду М. Тетчер у сфері соціального забезпечення.

Зміни у системі соціального забезпечення (допомоги та пенсії) не мали головної обставини: основну тяжкість витрат, як і раніше, брала і бере на себе держава. Разом з тим, консервативний уряд М. Тетчер реалізував спеціальні програми, покликані покращити існуючі опікунські служби, підвищити якість послуг, що надаються, розширити свободу вибору між допомогою вдома або в умовах стаціонарів. Було вжито заходів щодо підвищення якості підготовки соціальних працівників, від кваліфікації та сумлінності яких багато в чому залежала ефективність усієї системи соціального забезпечення.

Загалом же, соціальні програми вимагали розширення та демократизації соціальної діяльності держави. Консервативні кола, навпаки, виступали за максимальне обмеження та посилення державного втручання у соціальну сферу, надання свободи монополіям.

Факти свідчать про те, що реформи, що проводилися в соціальній сфері, не були цілеспрямованою і добре спланованою акцією, швидше вони були

спонтанним реагуванням на поточні проблеми. Законопроекти представлялися окремими міністрами, які керувалися різними мотивами: вимогами громадської думки, доповідями спеціальних парламентських комісій, інтересами партійної боротьби. Що ж до М. Тетчер, вона не завжди мала власні конкретні пропозиції, однак ефективно здійснювала сполучну координуючу функцію.

Активність реформаторської діяльності консервативного уряду М. Тетчер розподілилася нерівномірно упродовж її перебування при владі. Своєрідний пік активності припадає на 1986 р., коли було розглянуто та прийнято найбільшу кількість законопроектів порівняно з попередніми та наступними роками перебування уряду М. Тетчер при владі.

2.3. Наслідки заходів консерваторів для економіки країни та її населення

Політика «тетчеризму» стала відомим в усьому світі позитивним зразком реалізації концепції «шокової терапії» та практичного втілення теорії монетаризму саме завдяки вражаючим наслідкам, яких домігся консервативний уряд на чолі з М. Тетчер за три її каденції на посаді прем'єр-міністерки Великобританії.

Уже в другій половині 80-х рр. цілеспрямована діяльність уряду М. Тетчер дала конкретні результати. У 1986 р. безробіття в країні значно зменшилося. Темпи інфляції впали до 3%, прибутки споживачів порівняно із попереднім роком зросли на 6%, обсяг промислового виробництва зростав щоквартально на 1,2% (найбільший приріст – після 1980 р.). Багатомісячний дефіцит у зовнішній торгівлі, нарешті, змінився позитивним сальдо у 132 млн дол. [37, с. 91].

Відбулися позитивні зміни й у соціальній сфері. На зміну жорсткій економії перших років прийшло підвищення заробітної плати у розмірі 22% протягом 1987–1988 рр. Це наочно продемонструвало ефективність реформ М. Тетчер та підвищило довіру населення до очолюваного нею консервативного уряду.

Приватизація була однією з форм реорганізації державного сектора. Проводячи приватизацію, уряд хотів зменшити дефіцит державного бюджету, акціонувати населення, підвищити конкурентоспроможність підприємств. Близько 40% підприємств, націоналізованих у 1945–1979 рр., були передані у приватні руки [34, с. 16].

Політика реприватизації мала певні результати не лише в економічному, а й у соціальному плані. Вона призвела до зростання реальних доходів населення з 2,8% у 1985 р. – до 4,2% у 1986 р. [37, с. 121], Ставка, яку зробили консерватори на приватних власників, проголошення своєрідної програми «народного капіталізму», сприяла розширенню «середнього класу». За підрахунками щотижневика «Економіст», у 1979 р. лише половина англійців мали приватні будинки [37, с. 112], Влітку 1987 р. їх стало вже дві третини.

До кінця свого строку перебування при владі першому уряду М. Тетчер вдалося подолати спад економіки у країні. ВВП впав на 5% у період між першою половиною 1979 р. і найнижчою відміткою рецесії – першою половиною 1981 р. З 1982 р. починається щорічний зріст виробництва, а з 1983 р. – збільшення зайнятості населення та подолання безробіття та бідності. Згодом зростання промислового виробництва впевнено набирало темпи, і у 1988 р. ВНП був на 21% вище, ніж у 1979 р. і майже на 27% вище ніж у 1981 р.

Реальне оздоровлення інвестиційного клімату відбулося до середини 1980-х рр., після чого інвестиції почали швидко зростати. У 1983 р. імпорт промислових товарів у Великій Британії вперше за мирного часу перевищив експорт. Зросла сфера послуг, позитивний платіжний баланс досягався небаченими прибутками і торгівлею непромисловими товарами.

Неоконсервативному уряду на чолі з М. Тетчер упродовж 1979–1990 рр. вдалося приватизувати одержані у 1945-1960 рр. збиткові галузі та корпорації, широко запроваджувати ринкові відносини, відродити потужну верству середнього та дрібного бізнесу, що сприяло не тільки загальному «оздоровленню» економіки і суспільного життя, але й суттєвому поліпшенню позиції Великої Британії серед індустріально розвинених країн світу.

Проте корисна для економіки «шокова терапія» спричинила важкі соціальні наслідки. Найбільш очевидним були величезні показники безробіття. За офіційними даними, між 1979–1981 рр. частка зареєстрованих безробітних зросла вдвічі (до 8,4% активного населення). Протягом кількох років у країні було близько 3 млн. безробітних. Досягши піку в 1986 р. (11,2%, 3,13 млн. осіб), безробіття почало поступово знижуватися у серпні 1989 р.

Поруч із безробіттям наростаюче занепокоєння викликало поглиблення соціальної нерівності. У 80-х рр. тенденція до скорочення прірви між найвищими та найнижчими доходами, що діяла (хоч і повільно) у післявоєнний період, була перервана. Реальний приріст доходів 10% «вищих» і особливо 1% найбагатших зростав значно швидшими темпами, ніж у 40% сімей, що займають нижні поверхи піраміди доходів, а 10% «найнижчих» практично не отримали надбавки (за деякими даними їх реальний дохід навіть скоротився). Зростанню нерівності сприяла податкова політика уряду М. Тетчер. У результаті здійсненого ним зниження прибуткового податку 10% «вищих» заплатили майже наполовину (на 47%) менше, ніж належало б за ставками 1978/79 рр. Для нижньої половини платників податків виграш становив лише 17%.

Визнаючи, що за роки правління М. Тетчер країна стала багатшою, значна кількість британців була задоволена досягнутим рівнем життя. Тим не менш, після відносно короткого періоду практики М. Тетчер багато хто висловлював невдоволення деякими аспектами політики уряду.

Як показують опитування того часу, більшість англійців досить швидко вловили зв’язок між широко рекламованими намірами уряду знизити податки і закономірним наслідком такої дії – скороченням витрат на соціальні потреби. Виявився високий рівень прихильності «державі добробуту». Чим реальнішою була загроза системі соціального обслуговування, тим частіше опитування показували, що виборці хочуть не тільки зберегти її, але навіть розширити. Близько 2/3 опитуваних висловлювалися за збільшення громадських витрат, виявляючи готовність платити задля цього вищі податки [17, с. 210].

Загалом, «тетчеризм» мав для британського суспільства як позитивні, так і негативні наслідки (табл. 2.2.):

Таблиця 2.2.

Наслідки політики «тетчеризму» для Великобританії та британського суспільства

Позитивні наслідки	**Негативні наслідки**
Високі темпи економічного зростання	Подорожчання комунальних послуг та транспорту
Структурні зміни в економіці	Розгортання широкого страйкового руху
Надходження іноземних інвестицій	Збільшення воєнних витрат
Модернізація традиційних англійських галузей промисловості: суднобудівної, металургійної, вуглевидобувної та ін.	Зростання безробіття, зумовленого структурними змінами в економіці
Скорочення державного сектору, підвищення його рентабельності	
Низькі темпи інфляції	
Бездефіцитний бюджет	
Більшість британців стали власниками нерухомості	

Таким чином, аналізуючи політику, яку проводив консервативний уряд М. Тетчер, не можна однозначно дати їй позитивну чи негативну оцінку. З одного боку, значно збільшився рівень безробіття в країні, що спричинило народні невдоволення та масові страйки. З іншого боку, вся політика проводилася грамотно, з розумінням поставленої мети. І країні, в результаті, вдалося досягти цієї мети, тобто забезпечити стабільне зростання економіки та зробити продукцію та підприємства країни конкурентоспроможними.

Феномен «тетчеризму» можна розглядати як практику неоконсерватизму. Значення та характеристика особистості М. Тетчер, її специфічний стиль політичного лідерства зумовили саме такий погляд на «тетчеризм». Найбільш яскраво на практиці неоконсерватизм торі проявився у деяких сферах діяльності, хоча специфіка і новаторська міць неоконсервативного підходу відбилися на всьому житті країни. Неоконсерватори попрямували у своєрідний «хрестовий похід» за скорочення державних витрат. Якщо говорити про арифметичне скорочення, то цей «похід» не увінчався успіхом, оскільки витрати держави не лише не скоротилися, а й навіть збільшилися. Проте структура витрат суттєво змінилася, підвищилася ефективність вкладень, а відтак уряду М. Тетчер вдалося приборкати інфляцію, підвищити мотивацію ділової активності у сфері економіки через скорочення оподаткування середніх та високих доходів, скоротити безробіття через природне зростання попиту на працю в період економічного підйому.

Парадоксально, однак економічна політика неоконсерваторів базувалася на абстрактній теорії монетаризму. У Великій Британії її основні постулати реалізовувалися найбільш послідовно і жорстко, але не настільки, щоб перетворитися на канони і догми, що загалом властиві торі, хоча вперше у своїй історії вони спиралися на раціональне теоретичне підґрунтя.

Ще більшим парадоксом політики «тетчеризму» є те, що неоконсерватори на словах борючись з «державою добробуту» не знищили її, а, навпаки, створили свою власну «неоконсервативну державу добробуту». Конкретний зміст промислової політики – це цілий спектр напрямів діяльності: підтримка малого бізнесу, процесу впровадження досягнень НТО та інформаційних технологій, підприємницьких зон, областей особливого розвитку; стимулювання змін у професійній структурі трудових ресурсів країни, приватизація та підтримка державних підприємств тощо. Парадокси і тут очевидні, адже неоконсерватори, на відміну від своїх попередників консерваторів, активно ратуючи за приватизацію державного сектора, не

втрачали здорового глузду і не відмовляли у державній підтримці у критичних ситуаціях цілій низці галузей та окремих підприємств.

Найбільш яскраво та виразно проявили себе неоконсерватори у «війні з профспілками». Однак слід підкреслити те, що воювали насамперед самі профспілки, тоді як уряд лише захищався, спираючись виключно на закон. Уряд боровся не з профспілковим рухом, а з пережитками доби засилля «тред-юніонів». Головною метою було звільнення економіки від неефективних трудових відносин епохи кейнсіанської «держави добробуту», тоді як закостенілі профспілкові монополії активно чинили опір новому, гальмували зростання ефективності економіки, провокували інфляцію, егоїстично вимагаючи збільшення заробітної плати для своїх членів і т. д.

Торі не знищили профспілки, однак змусили їх реформуватися, позбавивши їх старого інструментарію, замінивши його на новий, а також змінивши монополізовану структуру «тред-юніонів» на режим конкурентної боротьби профспілкових організацій за своїх членів на кожному підприємстві та в кожній галузі. Тезу про надмірну бюрократизацію країни торі поширювали як на державні органи, так і на профспілки. Вузьке коло профспілкових босів не може «приватизувати» думку рядових членів профспілки. Слід сказати, що суспільство підтримало уряд на цьому шляху, бачачи у його діяльності демократичне, антибюрократичне начало, спрямоване на оздоровлення країни.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження зроблені наступні висновки щодо особливостей політики «тетчеризму» у Великобританії у 1979 – 1990 рр.:

1. Соціально-економічне становище Великобританії у 1970-х рр. XX ст. характеризується періодом затяжної кризи та стагнації. М. Тетчер отримала в управління країну після правління її попередника Дж. Каллагана, кейнсіанський підхід до керування попитом якого провалився. Економіка Великобританії знаходилася у стагнуючому стані, характеризувалася високим рівнем інфляції та потребувала реформування.

2. Поняттям «тетчеризм» позначають консервативну політику Великої Британії на чолі з прем'єр-міністеркою Маргарет Тетчер у 1979–1990 рр. Політика М. Тетчер мала вагомий вплив на економіку Великобританії та на суспільство, який вилився у формулювання терміну «тетчеризм», а також у вагомі зміни, що відбулися у Великобританії за період прем'єрства цієї політикині. «Тетчеризм» став практичним втіленням теоретичних концепцій монетаризму та «шокової терапії».

3. Літературний огляд наукових джерел, присвячених питанню оцінки впливу М. Тетчер на економіку та соціально-політичне становище Великобританії у XX ст. та сьогодні, а також на світову політику загалом показав, що питання політики «тетчеризму» та різних напрямків її реалізації у Великобританії у 1979 – 1990 рр. вивчене в українській та інших історіографічних джерелах з різних сторін. Втім, відчувається брак систематизованого підходу до висвітлення особливостей, етапів та наслідків реалізації політики «тетчеризму» у Великій Британії у 1979–1990 рр. як практичного втілення концепцій монетаризму, «шокової терапії» та політичного руху неоконсерватизму.

4. Хронологія «тетчеризму» у Великобританії охоплює період від обрання Консервативної партії на чолі з М. Тетчер на парламентських виборах 1979 р. та обрання самої М. Тетчер прем'єр-міністеркою Великобританії до її

відставки у 1990 р. М. Тетчер була прем'єр-міністеркою три строки, з яких найбільша напруга та нелюбов суспільства до міністерки припала на другий строк її прем'єрства. Саме у цей період відбувається найбільш масштабний страйк шахтарів 1984-1985 рр. та безліч інших страйків, Ольстерська криза, замах на життя М. Тетчер та падіння її рейтингів до одного з найнижчих показників за всю історію посади прем'єр-міністра у Об'єднаному Королівстві.

5. Основними напрямами соціально-економічної діяльності М. Тетчер стали боротьба з інфляцією, посилення якої руйнувало господарське життя країни; зниження податків на прибутки корпорацій та особисті доходи, що дало можливість збільшити інвестиції в економіку; мінімізація втручання держави в господарські та соціальні відносини; боротьба з владою профспілок, які підривали розвиток бізнесу.

6. Одним із невід'ємних елементів політики «тетчеризму» стала приватизація збиткових підприємств. Результати приватизації як елементу політики «тетчеризму» у Великобританії не можна оцінювати однозначно, проте вона сприяла зниженню рівня цін та поліпшенню продуктивних сил підприємств. Саме приватизація стала тим ключовим елементом, який найбільше змінив британську економіку.

7. Уряд М. Тетчер реалізував безліч реформ у соціальній сфері, системах освіти та охорони здоров'я. Як наслідок, підвищилася якість медичного обслуговування, оскільки відбувалася приватизація медичних послуг. Однак, негативним наслідком реформ стала відсутність доступу до медичних послуг частки збіднілого населення. Значних успіхів консерватори досягли у сфері житлової політики – вони реалізували програму розпродажу муніципального житла, стимулювали нове індивідуальне житлове будівництво. Відбулися зміни у системі соціального забезпечення (соціальна допомога та пенсії).

8. Наслідками політики «тетчеризму» для Великобританії та британського суспільства стали такі позитивні зміни, як підвищення темпів економічного зростання країни, вагомі й позитивні зміни в економіці, збільшення надходжень іноземних інвестицій у Великобританію, модернізація

традиційних англійських галузей промисловості, що підвищило їх ефективність та конкурентоздатність, підвищення рентабельності державного сектору внаслідок його скорочення та проведення приватизації, зниження темпів інфляції, бездефіцитний бюджет країни. У довгостроковій перспективі підвищився рівень життя населення, більшість британців отримали змогу стати власниками нерухомості, зріс достаток та благополуччя населення. Однак, одразу після запровадження стратегії «шокової терапії» відбулися вагомі негативні наслідки, які стали потрясінням для британського суспільства. Зокрема, найбільшою катастрофою стали шалені темпи безробіття на початку розгортання політики «тетчеризму» та аж до середини 1980-х рр. Цей негативний наслідок спричинив масштабні страйки по всій країні, що завдало вагомих збитків державі. Серед інших негативних наслідків можна також вказати подорожчання комунальних та транспортних послуг, збільшення воєнних витрат. Однак, позитивні наслідки політики «тетчеризму» все ж переважають, а зразок впровадження урядом М. Тетчер «шокової терапії» вважається одним із еталонних у світі та часто порівнюється з досвідом США за періоду так званої «рейганоміки», що також реалізувалася на основі ідей монетаризму.

Відтак, політика «тетчеризму» у Великобританії у 1979 – 1990 рр. стала одним із «економічних див» на території Європи. Успіх британського уряду значною мірою обумовлений грамотністю підходу до планування реформ, якісним їх втіленням, а також силою авторитету та характеру самої прем’єр-міністерки М. Тетчер, яка стала локомотивом цих змін у британській економіці та суспільстві, не відступаючи перед будь-якими викликами та труднощами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алпатова Г. М. У истоков социального государства: У. Беверидж. *Вестник Пермского университета. Серия: История*. 2009. № 1. С. 92-97.

2. Белоусов Л. С., Смирнов В. П., Строганов А. И. и др. История новейшего времени стран Европы и Америки 1945-2000 гг. Простор, 2003. 480 с.

3. Богомолов О. Т. Реформы в зеркале международных сравнений. Москва: Экономика, 1998. 159 с.

4. Брюс-Гардин Дж. Маргарет Тэтчер: первые годы правления: смятение пророков. Москва: Прогресс, 1985. 207 с.

5. Бунькова Л. А. Опыт социального реформирования консервативных правительств Маргарет Тэтчер и Джона Мейджора в Великобритании. *Вестник Нижневартовского государственного университета*. 2008. № 3. С. 46–54.

6. Галкин А. А., Рахшмир П. Ю. Консерватизм в прошлом и настоящем. Москва: Наука, 1987. 200 с.

7. Дейл И. Воспоминания о Мегги. Портрет Маргарет Тетчер. Киев: Знання-Пресс, 2003. 350 с.

8. Довбиш М. О. Економічна криза у Великобританії в епоху тетчеризму та шляхи її вирішення. *Політикус: наук. журнал*. 2018. № 3. С. 4–8.

9. Замятин Л. М. Горби и Мэгги: Записки посла о двух известных политиках – М. Горбачеве и М. Тэтчер. Б. м.; Б. и., 1995. 182 с.

10. Замятин Л. М. Тэтчеризм. *Международная жизнь*. 1989. № 7. С. 53–63.

11. Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней. Москва, 2001. 544 с.

12. Коваль К. І. Особливості економічних реформ епохи тетчеризму. *Історіосфера*. Одеса, 2018. С. 135–138.

13. Корнійчук Л. Я., Татаренко Н. О., Поручник А. М. Історія економічних учень: Підручник. Київ: КНЕУ, 1999. 564 с.

14. Кравченко С. О. Засади стратегічного планування та проектування суспільних реформ. *Державне управління та місцеве самоврядування. Серія: Теорія та історія державного управління*. 2014. №3 (22). С. 40–52.

15. Кравчук Ю. Б. Основы экономической теории. Харьков: ХНУВД, 2014. 341 с.

16. Маргарет Тэтчер о самом важном в политике. *Аргументы и факты*. 1996. № 35. С. 3.

17. Могилевцев В. Н. Социально-экономические источники и политические предпосылки теории и практики неоконсерватизма в Великобритании: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.01. Москва, 2001. 237 с.

18. Морган К. О. История Великобритании. М., 2008. 680 с.

19. Нечитайло В. В. Тетчеризм як винятковий феномен на тлі повоєнного політичного розвитку Британії. *Політологічні студії*. 2013. Вип. 3. С. 111–119

20. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн. Київ: Ніка-Центр, 2007. 424 с.

21. Панченко Ю. В. Історія і практика неоконсерватизму Великої Британії та США часів урядів М. Тетчер та Р. Рейгана: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2008. 15 с.

22. Папазова А. В., Андрющенко К. Д. Погляди Маргарет Тетчер на пенсійне забезпечення громадян. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2019. Вип. 26. С. 38–50.

23. Парламентские выборы в Великобритании (1979). Wikipedia. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Великобритании_(1979)

24. Перегудов С. П. Тэтчер и тэтчеризм. Москва: Наука, 1996. 298 с.

25. Пунько В. М. Соціальна політика уряду Маргарет Тетчер: історіографія проблеми. *Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2017. Вип. 25. С. 397–403.

26. Рауль Кастро исключил применение метода шоковой терапии для оздоровления экономики Кубы. Финмаркет, 2016. URL: http://www.finmarket.ru/database/news/4263660

27. Савченко В. Ф., Долгополов М. Г. «Шокова терапія»: польські здобутки, прорахунки і невдачі українських реформаторів. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2014. № 3. С. 14–20.

28. Сінкевич Є. Г., Балан А. В. Особливості підходу урядів М. Тетчер (1979–1990) до політики європейського співтовариства у фінансово-економічній сфері. *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр*. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 6. С. 90–93.

29. Сорокина В. Ф. Социальное обеспечение в Великобритании. *Современная Европа*. 2002. № 1(9). С. 53–60.

30. Степанова Т. М., Герасимов Т. Ю. Політика Маргарет Тетчер: уроки для України. НТКП ВНТУ. *Інститут соціально-гуманітарних наук*. 2020. URL: http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29648/8935.pdf?sequence=3&isAllowed=y

31. Тэтчер М. Автобиография: пер. с англ. Э. Гохмарка. Москва: Издательство АСТ, 2014. 798 с.

32. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира: пер. с англ. Москва: Альпина Паблишер, 2003. 504 с.

33. Тронько О. Адміністративно-правове регулювання в галузі економіки. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 124–127.

34. Трубайчук А. Ф. Великобританія: соціально-економічні наслідки «тетчеризму»: методичні рекомендації. Київ: «Знання» УРСР, 1988. 16 с.

35. Шевченко О. О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

36. Фишер В. Европа: экономика, общество и государство. 1914 – 1980. Москва, 1999. 365 с.

37. Черевко О. С. Маргарет Тетчер та її реформаторська діяльність на чолі консервативного уряду Великої Британії (1979 – 1990 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2001. 195 с.

38. Явнова И. И. Проблемы социального реформирования в политике консервативного правительства М. Тэтчер (1979 – 1990 гг.): дис. … канд. ист. наук: спец. 07.00.03. Уфа: 2002. 169 с.

39. Явнова И. И. Реформаторская деятельность консервативного правительства М. Тэтчер в сфере образования и здравоохранения (1979 – 1990 гг.). Стерлитамак: Стерлитамак. гос. пед. акад., 2006. 71 с.

40. Як Маргарет Тетчер змінила економіку. BBC News. Україна, 2013. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/business/2013/04/130409_thatcher_economy_influence_yg

41. A cut above the rest. The Economist, 2013. URL: https://www.economist.com/blighty/2013/04/08/a-cut-above-the-rest

42. Alford B. W. E. British economic performance 1945 – 1975. Cambridge, 1993. 138 p.

43. Allen G. C. The British Disease: A Short Essay on the Nature and Causes of the Nation’s Lagging Wealth. L., 1979. 94 p.

44. Bairoch P. Europe’s Gross National Product 1800—1975. *Journal of European Economic History*. 1976. No 5. P. 273-340.

45. Berridge V. Strong P. AIDS And Contemporary History. Cambridge University Press, 2002. 300 p.

46. Beveridge Sir W. Social insurance and allied services: report. *Bulletin of the World Health Organization: the International Journal of Public Health*. 2000. Vol. 78, № 6. P. 847–855.

47. Brittan P. How British is the British Sickness? *Journal of Law and Economics*. 1978. Vol. 21. No 2. P. 245–268.

48. Brüggemeier F.-J. Geschichte Großbritanniens im 20. Jahrhundert. München. 2010. 463 S.

49. Busch A. Neokonservative Wirtschaftspolitik in Großbritannien. Vorgeschichte, Problemdiagnose, Ziele und Ergebnisse des «Thatcherismus». Frankfurt a. M. u.a., 1989.

50. Childs D. Britain since 1945: a political history. Taylor & Francis, 2006. 456 p.

51. Conservative Party. Conservative General Election Manifesto 1979. Margaret Thatcher Foundation. URL: https://www.margaretthatcher.org/document/110858

52. Conservative Party. The Right Approach (Conservative policy statement) 1976. Margaret Thatcher Foundation. URL: https://www.margaretthatcher.org/document/109439

53. Dustin D. The McDonaldization of Social Work. Aldershot, VT: Ashgate, 2007.

54. Eccleshall R., Walker G. S. Biographical dictionary of British prime ministers. Routledge, 1998. 428 p.

55. Edwards Ch. Thatcher's golden legacy of privatisation. 2017. URL: https://capx.co/thatchers-golden-legacy-of-privatisation/

56. Eichenhofer E. Der Thatcherismus und die Sozialpolitik: Wohlfahrtsstaatlichkeit zumarktwirtsch Bedingungen. Baden-Baden: Nomos, 1999. 91 p.

57. Evans E. Thatcher and Thatcherism (The Making of the Contemporary World). Routledge, 2004.

58. Floud R., Johnson P. The Cambridge Economic History of Modern Britain, Volume 3. Cambridge University Press, 2004. 556 p.

59. Gamble A. The Spectre at the Feast: Capitalist Crisis and the Politics of Recession. Palgrave Macmillan, 2009. 208 p.

60. GDP (current US$). The World Bank. URL: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD

61. Gillard D. Education in England: a brief history. Thatcherism: the marketisation of education. URL: http://www.educationengland.org.uk/history/chapter08.html

62. Geppert D. Thatchers konservative Revolution: der Richtungswandel der britischen Tories 1975 – 1979. München, 2002. 463 p.

63. Glass R. The Uncivilized Side of Britain Rears its Ugly Head (16 December 1984). P. 37.

64. Hanke S. H., Walters A. Wysoki koszt Jeffreya Sachsa, Forbes, 1993. URL: http://myslozbrodnia.blogspot.com/2006/05/zachd-ju-w-1993-wiedzia-e-plan.html

65. Hansard Economy: 1979 Budget (Howe 1). Margaret Thatcher Foundation. URL: https://www.margaretthatcher.org/document/109497

66. Ingle P. The British party system: an introduction. New York et al., 2008. 228 p.

67. Jay P. "Englanditis". *The Future That Doesn't Work: Social Democracy's Failure in Britain*. New York: Garden City, 1977. P. 167–185.

68. Khabaz D. V. Manufactured Schema: Thatcher, the Miners and the Culture Industry. Matador, 2007.

69. Kravis I. B., Heston A. W., Summers R. Real GDP per capita for more than one hundred countries. *The Economic Journal*. 1978. Vol. 88. June. P. 215–242.

70. Laqueur W. Europa auf dem Weg zur Weltmacht: 1945—1992 / Aus dem Engl. von Karl Heinz Siber. München, 1992. 734 S.

71. Macmillan H. Speech in Bedford, 20 July 1957. BBC News. 1974. 20 July. http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/july/20/newsid_3728000/3728225.stm

72. Maddison A. Monitoring the World Economy: 1820 – 1992. Paris: OECD, 1995. 255 p.

73. Maddison A. Phases of Capitalist Development. Oxford, 1982. 274 p.

74. Marr A. A History of Modern Britain. Pan, 2007. 640 p.

75. Marsh A. Trade Union Handbook. A Guide and Directory to the Structure, Membership, Policy and Personnel of the British Trade Unions. Aldershot et al., 1984. 415 p.

76. Mergel T. Großbritannien seit 1945. Göttingen, 2005. 229 S.

77. Merrill K. R. The Oil Crisis of 1973 – 1974: A Brief History with Documents. Boston, 2007.

78. Middleton R. The Political Economy of Decline. *Journal of Contemporary History*. 2006. Vol. 41. No 3. P. 573–586.

79. Minns R. Pension funds and British capitalism: The ownership and control of shareholdings. London, Angleterre: W. Heinemann, 1980. URL: https://www.bookdepository.com/es/Pension-Funds-British-Capitalism-Richard-Minns/9780435845100?ref=grid-view&qid=1566513484929&sr=1-5.

80. Morgan K. O. Labour in Power. 1945 – 1951. Oxford et al., 1985. P. 112–121.

81. Naughton P. Thatcher leads tributes to Sir Edward Heath. The Times, 2005. URL: https://www.thetimes.co.uk/

82. Olson M. The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities. New Haven, Yale University Press, 1982. 273 p.

83. Payne M., Shardlow S. M. Social Work in the British Isles. London: Jessica Kingsley Publishers, 2002.

84. Parker D., Martin S. The impact of UK privatisation on labour and total factor productivity. *Scottish Journal of Political Economy: journal*. 1995. Vol. 42, No. 2. P. 216–217.

85. Parkin M., Sumner T. M. Inflation in the United Kingdom. Manchester et al., 1978. 181 p.

86. Pinker R. Social Work in an Enterprise Society. London, 1990. 155 p.

87. Pollard P. The Wasting of the British Economy: British Economic Policy 1945 to the Present. L., 1982. P. 103–120.

88. Pelling H. A History of British Trade Unionism. Basingstoke, 1992. 364 p.

89. Reitan E. A. The Thatcher Revolution: Margaret Thatcher, John Major, Tony Blair, and the Transformation of Modern Britain, 1979–2001. Rowman & Littlefield, 2003.

90. Riddell P. The Thatcher Decade: How Britain has changed during the 1980s. Oxford et al., 1989. 236 p.

91. Seed P. The Expansion of Social Work in Britain. London, 1973. 116 p.

92. Seldon A. UK political parties since 1945. New York. et al., 1990. 159 p.

93. Shepherd J. Labour Wasn’t Working. *History Today*. 2008. Vol. 59. No 1. P. 43–49.

94. Starkey P. Families and Social Workers: the work of Family Service Units (1945–1985). Liverpool, 2000.

95. Sturm R. Thatcherismus – Eine Bilanz nach zehn Jahren. Jahrestagung 1989. Bochum, 1990. S. 295–324.

96. Thornton R. C. The Reagan Revolution II: Rebuilding the Western Alliance. Trafford Publishing, 2006. 440 p.

97. Viner J. Leading a Faith School: Understanding and developing your role as senior leader. Optimus Education eBooks, 2009.

98. Wapshott N. Ronald Reagan and Margaret Thatcher: A Political Marriage. Sentinel, 2007. URL: https://archive.org/details/ronaldreaganmarg00waps_0/page/n7/mode/2up

99. Windolf P. Gewerkschaften in Großbritannien. Frankfurt a. M., 1983.